

Львівський державний університет внутрішніх справ

Формування ювенальної компетентності поліцейських

Навчально-методичний посібник

Львів
2020

УДК 351.74:343.85-053.5/6]:316.77

Ф79

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 4 листопада 2020 року № 4)

Рецензенти:

Михайло Копельчак, кандидат педагогічних наук, доцент;

Данило Йосифович, кандидат юридичних наук, доцент;

Ольга Ковальчук, начальник відділу ювенальної превенції управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції у Львівській області

Когут Я., Хомин О., Жидецький Ю., Пряхіна Н., Кіржецький Ю., Січковська І.

Ф79 Формування ювенальної компетентності поліцейських : навчально-методичний посібник. / за заг. ред. Я. Когута. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 176 с.

ISBN 978-617-511-321-9

Розкрито правові, психологічні та педагогічні аспекти формування однієї зі складових комунікативної компетентності поліцейського – ювенальної компетентності. Зазначене навчальне видання, окрім викладу відповідного матеріалу, який розкриває окремий підрозділ навчальної дисципліни «Ювенальна психологія та педагогіка», містить методичні рекомендації щодо проведення опитування (допиту) дитини, а також методику проведення тренінгу з інтерв'ювання неповнолітніх для збору інформації.

Здійснено аналіз вітчизняних і міжнародних нормативно-правових актів, які визначають правовий статус поліції у спілкуванні з дітьми, охарактеризовано специфіку вікових періодів психічного та особистісного розвитку дитини, особливості комунікації працівників підрозділів ювенальної превенції з неповнолітніми, зокрема під час офіційного спілкування в процесі опитування чи допиту, а також методи психологічного та педагогічного впливу поліцейських на дітей.

The training manual covers legal, psychological and pedagogical aspects of the development of a police officer's communicative competence, namely juvenile competence. The above-mentioned teaching publication, besides the presentation of the relevant material, which discusses the separate unit of the educational discipline «Juvenile psychology and pedagogy», contains methodological recommendations for conducting the interview (interrogation) the child, as well as the method of interviewing minors to gather information.

The manual contains an analysis of domestic and international laws and regulations defining the legal status of the police in their dealings with children and describes the specifics of the age periods of the child's mental and personal development, Special features of communication between officers of the juvenile prevention units and minors, including during official communication during questioning or interrogation, as well as methods of psychological and pedagogical intervention by police officers against children.

УДК 351.74:343.85-053.5/6]:316.77

© Когут Я., Хомин О., Жидецький Ю., Пряхіна Н., Кіржецький Ю., Січковська І., 2020

© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020

ISBN 978-617-511-321-9

Зміст

Передмова.....	4
Розділ 1. ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОМУНІКАЦІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗ ДІТЬМИ.....	6
Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКОВИХ ПЕРІОДІВ ПСИХІЧНОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	35
Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ З ДІТЬМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ.....	62
Розділ 4. ОФІЦІЙНЕ СПІЛКУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗ ДІТЬМИ: ОПИТУВАННЯ ТА ДОПИТ.....	82
Розділ 5. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА ДІТЕЙ.....	111
Розділ 6. ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПСИХІКОЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ (ОБВИНУВАЧЕНИХ).....	135
Додаток 1. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ (ДОПИТУ) ДИТИНИ.....	150
Додаток 2. ТРЕНІНГ: ІНТЕРВ'Ю З НЕПОВНОЛІТНІМИ ДЛЯ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ.....	161
Список використаних джерел.....	169

Передмова

Професія поліцейського потребує широкого спектру знань, умінь і навичок. Вимоги до правоохоронців є настільки ж високими, наскільки широкими є їхні права та вагомим їхній статус у суспільстві. Виключне право на застосування заходів адміністративного примусу в процесі професійної діяльності вимагає чіткого дотримання численних правових норм, порушення яких може призвести до відповідальності правоохоронців (дисциплінарної, адміністративної чи навіть кримінальної). Це формує вимоги щодо високого рівня професійності поліцейського у юридичній площині.

Поліцейський зобов'язаний дотримуватись не лише алгоритму дій, визначених законодавством, але й етичних і моральних норм та принципів, як під час виконання своїх обов'язків, так і поза службою.

Робота в поліції є складною і у психологічному розумінні. Емоційні навантаження, потреба у застосуванні психологічного впливу щодо правопорушників, стресові ситуації, психотравмуючі чинники – все це повсякденна атмосфера, зумовлена особливостями фаху.

Специфікою підготовки поліцейського до роботи у Національній поліції є набуття в процесі навчання комунікативної компетентності, тобто здатності до ефективного спілкування в різних умовах, із різними верствами та категоріями населення, задля досягнення мети, пов'язаної із вирішенням різноманітних службових завдань. Зокрема, поліцейський повинен вміти припинити протиправні дії, врегулювати конфліктні ситуації, досягнути об'єктивності в процесі опитування, виявити брехню у показаннях, установити психологічний контакт із усіма суб'єктами правоохоронної діяльності тощо. Тому у цьому контексті він повинен чітко усвідомлювати психологічні особливості кожного із учасників комунікації, зважаючи на їхні стать, вік, професію, соціальне становище, кримінальне минуле або його відсутність та багато інших чинників.

Завданням поліції є здійснення не лише превентивної діяльності, спрямованої на запобігання та припинення проти-

правних дій, але й профілактичної роботи, змістом якої є вплив на свідомість особи шляхом застосування заходів виховного характеру. В процесі роботи у поліцейського також виникає потреба з'ясувати причини та умови, які призвели до правопорушень.

Найбільш вразливою категорією серед суб'єктів комунікації поліцейського є діти. Пластичність їхньої психіки робить їх залежними від навколишнього соціального середовища. Вони часто стають жертвами злочину або ж легко втягуються у кримінальну діяльність.

Завдання суспільства, держави і правоохоронних органів вчасно захистити і подати дітям «руку допомоги».

На жаль, працівники поліції не завжди знають, як правильно поводитися з дітьми, які постраждали від протиправних діянь, або були втягнуті у злочинну сферу. Особливості дитячого розвитку полягають у різноманітних трансформаційних етапах, кожному із яких притаманні певні відмінності у поведінці, вчинках, причинах і наслідках дій.

Спілкування з дітьми – це сфера діяльності не лише спеціалізованих підрозділів Національної поліції у справах неповнолітніх, а й усіх поліцейських служб і підрозділів, як-от органів досудового розслідування, патрульної та кримінальної поліції, дільничних офіцерів поліції тощо. Тому кожен правоохоронець повинен володіти достатнім рівнем знань у сфері комунікації з дітьми.

Навчально-методичний посібник підготовлений зусиллями кафедри соціальних дисциплін Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ саме з метою формування одного із видів комунікативної компетентності усіх поліцейських – так званої «ювенальної компетентності».

У ньому Ви знайдете інформацію про правові та психологічні особливості поведінки поліції під час роботи з неповнолітніми, дізнаєтесь про специфіку вікових періодів психічного та особистісного розвитку дитини, зможете отримати рекомендації щодо офіційного спілкування під час проведення правоохоронцями опитування та допиту, а також ознайомитесь із методами психологічного та педагогічного впливу поліцейських щодо дітей.

Розділ 1

ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОМУНІКАЦІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗ ДІТЬМИ

Сучасні реалії в нашій державі окреслюють перспективу на формування України як правової держави із дотриманням європейських цінностей. Проте проблеми у різноманітних сферах життєдіяльності населення, економічні, політичні та соціальні негаразди відображаються на кожному із нас. Найбільш вразливими у цьому є діти.

Недостатній рівень умов для реалізації своїх прав, проблеми для саморозвитку дітей призводять до їх девіантної поведінки, до вчинення кримінальних та адміністративних проступків неповнолітніми.

Девіантна поведінка – це вчинок, дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж фактично сформованим у даному суспільстві (культури, субкультури, групі) нормам та очікуванням. Під поняттям «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під «фактично сформованими» – наявні норми моралі, звичаї, традиції¹.

Деліквентність неповнолітніх є предметом правової науки, зокрема кримінології, яка вивчає причини злочинної поведінки неповнолітніх у віці від 14 до 18 років. Ця наука також вивчає психологічні особливості цих деліквентів і заходи протидії злочинності серед неповнолітніх.

Н. А. Клішевич визначає деліквентну поведінку підлітків як різновид девіантної поведінки – «сукупність дій та вчинків, які характеризуються порушеннями правил поведінки, дисциплінарних вимог, соціальних норм та правопорушеннями некримінального характеру»..., а «підліток із деліквентною поведінкою – особа віком 11–15 років, яка порушує норми

¹ Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка людини: сторінки історії правових досліджень. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 219.

громадського правопорядку, що за певних обставин може загрожувати благополуччю інших людей»².

Окрім кримінології, окремі «ювенальні» знання необхідно черпати з різноманітних галузей – як правових, так і неюридичних наук, таких як кримінальне право, кримінальний процес, адміністративне право і процес, поліцейська (адміністративна) діяльність, соціологія, психологія тощо.

Термін **«ювенальний»** походить від латинського **juvenālis** – дитячий, молодий.

Розглядаючи кількісно-якісні показники дитячої злочинності, слід зазначити, що у різні періоди питома вага злочинів, які скоєні неповнолітніми, становила не більше 5–8% від загальної злочинності. Переважно ними вчиняються такі види кримінальних правопорушень, як крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами, згвалтування, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, тілесні ушкодження тощо. Слід зазначити, що багато злочинів вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Щодо адміністративних правопорушень, то дуже розповсюдженими є такі проступки, як дрібне викрадення чужого майна, дрібне хуліганство, булінг (цькування) учасника освітнього процесу, незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах, жорстоке поводження з тваринами, куріння тютюнових виробів у заборонених місцях, розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді, заняття проституцією та ін.

Значна частина злочинів вчиняється неповнолітніми спільно з дорослими, а більшість – групою неповнолітніх, поруч із домом чи школою. Певна незначна частина кримінальних правопорушень вчиняється у стані наркотичного, токсичного чи алкогольного сп'яніння. Перед учиненням таких

² Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 13.00.05. Київ, 2011. С. 14.

злочинів часто неповнолітні починають проявляти себе у формі вживання наркотиків чи алкоголю, вчиняють акти вандалізму або рано починають статеве життя.

Звісно, що в містах прояви дитячої злочинності є більш частими порівняно із девіантною поведінкою серед сільської молоді.

Суттєвою проблемою сучасного періоду є зростання кількості наркозалежних серед дітей, дитячий алкоголізм, дитяча проституція (торгівля дітьми), бродяжництво та дитяча безпритульність.

Варто зазначити про основні психологічні риси поведінки неповнолітніх правопорушників, які відрізняють їх від підлітків, яких можна вважати законослухняними. Більшість делінквентів – хлопці, проте збільшується тенденція до вчинення жорстоких дій з боку дівчат. Вони дедалі частіше здійснюють булінг, вчиняють побої, фільмуючи це на камеру мобільного телефону і виставляючи ці «ролики» у соціальних мережах.

Для неповнолітніх правопорушників характерними є такі риси морально-психологічної та емоційно-вольової сфери: скептичність і байдужість щодо інших, відсутність інтелектуальних інтересів, емоційна нестійкість, дуже низький рівень законослухняної поведінки, жорстокість, підозрілість, тривожність, депресивність, низький самоконтроль, гіперзбудженість, фрустрація і низька самооцінка. Дуже поширеними є орієнтація на зовнішню підтримку і тенденція перекласти відповідальність за вчинки на інших. Це обумовлює домінування таких особистісних рис, як емоційна напруга, невпевненість у собі, підвищена чутливість до думок інших, а також залежність від їхнього впливу³.

Делінквентна поведінка є певним поведінковим розладом, що спричиняється віковими, психопатологічним та іншими властивостями особистості чи особливостями її соціалізації⁴.

³ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. С. 254–255.

⁴ Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2006. 17 с.

Чинниками підвищеного ризику формування делінквентної поведінки в підлітковому віці слід вважати: асинхронію психофізичного розвитку, психічну нестійкість, афективну збудливість, розбалансованість ваблень; несприятливі середовищні умови, раннє виникнення мікросоціальної і педагогічної занедбаності. Коли поведінкові розлади починають набувати антисуспільного характеру і відображати активну деструктивну спрямованість особистості, що становить загрозу для інших через порушення правових норм, делінквентна поведінка переростає в протиправну (правопорушення, злочини)»⁴.

Аналізуючи наукові праці вчених, можна зробити висновок, що основними причинами делінквентної поведінки серед неповнолітніх є:

- проблеми виховання у сім'ї (відсутність контролю або всездозволеність у поведінці);
- нездатність передбачати негативні наслідки своїх дій;
- соціопатія (відсутність моральних цінностей) як наслідок проявів домашнього насильства;
- неблагополучні сім'ї (аморальна поведінка батьків);
- соціально-економічна нерівність у суспільстві;
- неможливість задоволення матеріальних і нематеріальних потреб;
- бідність;
- вимушена трудова міграція батьків;
- розлучення або смерть батьків.

Часто причиною вчинення злочину виявляється антисоціальна мотивація дитини, що спричинена певним фактором.

Різноманітні теорії причин протиправної діяльності пов'язують девіацію неповнолітніх із мікросередовищем. Як правило, причини такої поведінки слід шукати у відносинах дітей із батьками, друзями, в школі.

Що стосується батьків, то діти мають найбільш тісний емоційний зв'язок із ними, і будь-які моменти його порушення призводять до відхилень у поведінці. Тому правильне виховання батьків є надважливим, і може знівелювати інші різноманітні причини девіацій, як-от соціальну нерівність між дітьми.

Особливу увагу слід приділяти фактам домашнього насильства, оскільки часто батьки успадковують жорстокість,

будучи жертвою такого насильства в дитинстві. Проте, доволі часто навіть у благополучній сім'ї, яка має високий рівень достатку, можуть виховуватись діти, які порушують закон.

Цікаво, що типовою поведінкою агресивних неповнолітніх є жорстоке поводження з тваринами, яке в подальшому екстраполюється на людей.

Неналежне виховання в родині, байдужість і непрофесійність педагогічних працівників у закладах освіти, беззмістовне дозвілля створюють передумови для потенційних правопорушень з боку неповнолітніх.

У підлітків існує велика потреба у самоствердженні, і часто воно виражається далеко не у позитивній формі: тютюнопаління, алкоголь, наркотики, насильство, раннє статеве життя і т. д.

Нерідко й засоби масової інформації (телебачення, Інтернет-ресурси) створюють негативний образ успішної людини, здатної на насильство, корупцію, розпусту, різні види злочинної діяльності. Діти намагаються наслідувати своїх «героїв», і в їхній уяві спотворюється правильний світогляд.

Тому важливим завданням громадянського суспільства, публічних владних органів є запобігання злочинності серед дітей. Цьому сприятиме ефективна система освіти, соціальні програми, пропаганда здорового способу життя, розвиток дитячих громадських рухів та організацій, доступність спортивних секцій, небайдужість батьків і дорослих тощо. Необхідним є запровадження відповідних програм протидії тютюнопалінню та вживання алкоголю та наркотиків. Потрібно стимулювати, підтримувати та пропагувати позитивну поведінку підлітків усіма можливими засобами.

Але найважливішим аспектом, який сприятиме захисту дітей від впливу негативних чинників, є розробка та дотримання якісної системи правових норм, які визначають сферу запобігання та протидії злочинності серед неповнолітніх. У цьому контексті необхідна ефективна робота органів публічної адміністрації, правоохоронних органів, серед яких вагому роль виконують підрозділи Національної поліції України.

Пріоритетним завданням держави та суспільства є охорона дитинства. Конституцією покладено на державу обов'язок щодо забезпечення реалізації та захисту прав дитини, ство-

рення сприятливих умов для всебічного розвитку та виховання неповнолітніх. Особливої уваги з боку держави потребують діти, які вступили в конфлікт із законом або перебувають у складних життєвих обставинах⁵.

Для розвитку положень Основного Закону в Україні створено систему спеціальних органів, служб та установ, які, використовуючи засоби правового, педагогічного, психологічного та соціального впливу, здійснюють забезпечення та захист прав дитини.

Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначено відповідну систему, яка займається проблемами неповнолітніх, до складу якої входять:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей (Міністерство соціальної політики України), відповідні структурні підрозділи обласних, міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка)⁶.

Є й проблеми в організації їх роботи, відсутність чітко визначених повноважень та відповідної взаємодії між цими

⁵ Конституція України: прийнята 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁶ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

державними інституціями, що негативно відображається на ефективності забезпечення прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом.

У цих умовах важливого значення набуває процес формування сучасної системи ювенальної юстиції, що відбувається в контексті виконання Україною міжнародних зобов'язань перед Радою Європи щодо проведення судово-правової реформи⁷.

На думку Н. Крестовської, ювенальна юстиція – це система державних, муніципальних і громадських судових, правоохоронних і правозахисних органів, установ та організацій, що на основі права та за допомогою медико-соціальних, психолого-педагогічних методик здійснює правосуддя щодо дітей, профілактику та попередження правопорушень проти дітей та за участю дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації⁸.

Ця система повинна здійснювати свою діяльність відповідно до міжнародних норм, стандартів та принципів.

Зокрема, *Конвенція ООН «Про права дитини»* від 20 листопада 1989 року, ратифікована Україною у 1991 році, визначає, що:

- в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини;

- дитині, здатній сформулювати власні погляди, надається право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині надається можливість бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган.

⁷ Ольшанецький І. В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. 2020. № 37. С. 45.

⁸ Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. С. 46.

Держави-учасниці міжнародного договору вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дітей:

- від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання чи інших осіб;
- від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, залучення дітей до противірного виробництва таких речовин і торгівлі ними;
- від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.
- від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

Кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, повинна мати *презумпцію невинуватості*, поки її вина не буде доведена згідно із законом; негайне і безпосереднє *інформування* її про звинувачення проти неї; *одержання правової й іншої необхідної допомоги* у підготовці та здійсненні свого захисту; *невідкладне прийняття рішення* з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи; *свободу від примусу* щодо даних *свідчень* чи визнання вини; *вивчення показань* свідків звинувачення або самотійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх свідчень⁹.

Закон України «Про охорону дитинства» теж визначає, що затримання та арешт неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом. Про затримання дитини відповідні органи повинні негайно *повідомити батьків* чи осіб, які їх замінюють, а також *органи прокуратури*. В подальшому забороняється утримання

⁹ Про права дитини : Конвенція ООН від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021/conv#Text

дитини в одному приміщенні з дорослими затриманими, арештованими чи засудженими особами.

Застосування щодо дитини насильства, погроз, інших незаконних дій з метою примушення її дати показання як свідка або визнання своєї вини не допускається.

Неповнолітні правопорушники, які потребують особливих умов виховання, направляються *до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації*. А неповнолітні, які вживають алкоголь, наркотики, та неповнолітні, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації, направляються до *центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх*¹⁰.

Слід зауважити, що серед суб'єктів, що здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень дітей в системі МВС України, можна виокремити *приймальники-розподільники для дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції*.

Приймальники-розподільники для дітей – спеціальні установи органів Національної поліції, призначені для тимчасового тримання дітей

Приймальники-розподільники призначені для дітей, які:

1) досягли 11-річного віку та щодо яких є достатньо підстав вважати, що вони *вчинили суспільно небезпечне діяння*, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, і які не досягли віку, з якого за таке діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, – на строк, визначений слідчим суддею, судом у постановленій у кримінальному провадженні ухвалі про поміщення особи у приймальниках;

2) *підлягають направленню за рішенням суду, що набрало законної сили, до спеціальних навчальних закладів для дітей*, які потребують особливих умов виховання, і є достатньо

¹⁰ Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

підстав вважати, що такі діти займатимуться протиправною діяльністю, – на строк, необхідний для доставлення їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб;

3) *самовільно залишили спеціальні навчально-виховні заклади*, у яких вони перебували, – на строк, необхідний для доставлення їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб;

4) *перебувають у розшуку* як такі, що зникли, залишили сім'ї або навчально-виховні заклади (бродяжать), – на строк, необхідний для передавання їх уповноваженому підрозділу органів Національної поліції, який ініціював розшук, але не більше 36 годин;

5) *залишили держави постійного проживання* і відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню до держав свого постійного проживання, – на строк, необхідний для передавання їх батькам, іншим законним представникам або працівникам спеціалізованих установ держав постійного проживання¹¹.

Уповноваженими органами виступають **підрозділи ювенальної превенції (далі – ЮП) Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України**, які формально входять в структуру патрульної поліції, згідно із статтею 13 Закону України «Про Національну поліцію»¹².

Процес реформування системи правоохоронних органів триває. Наприклад, М. В. Веселов пропонує дещо розширити структуру ЮП, зокрема пропонує «виділення в складі Національної поліції ювенальної поліції, яка включатиме ювенальну превенцію, службу шкільних офіцерів поліції...», а також «визначення базового органу (установи) та затвердження єдиних стандартів навчання «ювенальних» «спеціалістів»¹³.

¹¹ Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : наказ МВС України від 03.07.2017 № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17>

¹² Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

¹³ Веселов М. Ю. Адміністративно-правове забезпечення «ювенальної» спеціалізації учасників кримінального провадження. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. Вип. 4 (88). 2019. С. 88.

Щодо безпосередньої діяльності поліцейських із під-розділів ЮП, то вони здійснюють заходи індивідуальної профілактики з дітьми, які перебувають на профілактичному обліку в поліції:

Основні повноваження підрозділів ЮП¹³

планування і реалізація профілактичних заходів у дитячому середовищі щодо попередження негативних явищ серед дітей;

контроль за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності вимог законодавства щодо заборони продажу неповнолітнім особам алкогольних, слабоалкогольних напоїв і тютюнових виробів, а також щодо дотримання обмежень перебування дітей у нічний час у закладах, в яких провадиться діяльність у сфері розваг, та закладах громадського харчування;

вжиття заходів для запобігання і припинення стосовно дитини будь-яких протиправних діянь;

планування і реалізація профілактичних заходів у дитячому середовищі щодо попередження негативних явищ серед дітей;

притягнення до адміністративної відповідальності дітей віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, а також батьків або осіб, що їх замінюють, які не виконують передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей;

унесення до підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності обов'язкових для розгляду подань про необхідність усунення причин та умов, що призводять до вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень;

участь у профілактичних заходах щодо запобігання дитячій бездоглядності та правопорушенням серед дітей;

сприяння у межах компетенції веденню обліку дітей шкільного віку відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року № 684 «Про затвердження Порядку ведення обліку дітей шкільного віку та учнів»;

затримування і тримання не більше 8 годин у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей, які залишилися без нагляду, на період до передання їх батькам, законним представникам або до влаштування їх до закладів відповідно до законодавства. Інформація про дитину в обов'язковому порядку вноситься до журналу обліку доставлених, відвідувачів та запрошених відповідного органу поліції із зазначенням часу доставлення та вибуття;

проведення ознайомлювальних, попереджувальних і виховних бесід з дітьми та їх батьками, законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які сприяли вчиненню адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною;

відвідування дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, за місцем їх проживання разом із службою у справах дітей для з'ясування умов проживання;

виклик дітей та їх батьків, інших законних представників під час провадження у справі про адміністративне правопорушення, учинене дитиною;

залучення дітей до участі в просвітницько-профілактичних чи корекційних програмах;

інформування відповідних місцевих органів державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язки щодо виховання дітей, жорстоко з ними поведуться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство;

ініціювання перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування питання про направлення дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги;

участь у судовому розгляді за участю неповнолітнього обвинуваченого; та вжиття заходів індивідуальної профілактики з дітьми, схильними до вчинення правопорушень

- проводять ознайомлювальні, попереджувальні і виховні бесіди з дитиною за місцем проживання, навчання або роботи не рідше одного разу на місяць;
- проводять ознайомлювальні, попереджувальні бесіди з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення;
- складають план заходів з індивідуальної профілактики на основі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- відвідують за місцем проживання дитину для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень;
- вживають інших профілактичних заходів, передбачених законодавством¹⁴.

¹⁴ Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

Звичайно, не лише підрозділи ЮП поліції контактують з дітьми в процесі своєї діяльності. Оперативним працівникам кримінальної поліції, слідчим підрозділів поліції органів досудового розслідування та безпосередньо нарядам патрульної поліції часто доводиться контактувати із неповнолітніми під час виконання службових обов'язків. І у цьому процесі вони повинні дотримуватись установлених на законодавчому рівні правових приписів для такої комунікації.

Наприклад, ст. 33 Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закону) визначає, що «*Проведення опитування неповнолітніх допускається тільки за участю батьків (одного з них), іншого законного представника або педагога*». А стаття 41 цього ж Закону вказує, що поліцією щодо неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду, може здійснюватися *поліцейське піклування* до передання батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та піклування.

Такі ж дії повинні здійснюватися щодо неповнолітньої особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення, або яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку для інших або собі, чи перебуває у публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку іншим або собі.

Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування цього поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування. Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи.

Стаття 43 Закону визначає, що забороняється застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю щодо малолітніх осіб, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, вчинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Правила етичної поведінки поліцейського передбачені наказом МВС України від 09.11.2016 № 1179, і вони стосуються, зокрема, й спілкування з неповнолітніми, зокрема й неповнолітніми правопорушниками, та визначають, що під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен поважати і не порушувати права та свободи людини, до яких належать права: на життя; на повагу до гідності; на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла; на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; на свободу світогляду і віросповідання; володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; на мирні зібрання; на свободу пересування, вільний вибір місця проживання; інші права, які передбачені Конституцією та законами України, міжнародними договорами України. Поліцейський зобов'язаний у кожному окремому випадку обирати той захід з-поміж заходів, передбачених законодавством України, застосування якого призведе до настання найменш негативних наслідків.

Він повинен виявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку. Повинен поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно і ввічливо, викликаючи в населення повагу до поліції і готовність співпрацювати; контролювати свою поведінку, почуття та емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на прийняття рішень та службову поведінку; дотримуватися норм ділового мовлення, не допускати використання ненормативної лексики.

Поліцейський повинен забезпечити людське ставлення та повагу до затриманої особи.

За будь-яких обставин і щодо будь-якої людини як у робочий, так і в неробочий час поліцейський зобов'язаний дотримуватися норм професійної етики. При зверненні до особи поліцейському заборонено бути зверхнім, погрожувати, іронізувати, використовувати ненормативну лексику.

Поліцейський повинен бути коректним та не повинен допускати застосування насильства чи інших негативних дій щодо членів суспільства, а також, незважаючи на провокації, повинен залишатися об'єктивним.

З метою зменшення кількості випадків застосування поліцейських заходів примусу поліцейський повинен проявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками (переконання, ведення переговорів тощо), а в необхідних випадках виявляти керівні та організаційні якості¹⁵.

Правові аспекти роботи поліції з неповнолітніми пов'язані саме з особливостями фізичного та психічного розвитку останніх. Це впливає на ті норми, які визначають, зокрема, **особливості відповідальності дітей**. Так, *адміністративна відповідальність* настає з шістнадцяти років. Проте, щодо осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються не адміністративні стягнення, а заходи впливу, передбачені статтею 24-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), такі як: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) попередження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Проте, у разі вчинення ними проступків, незаконність яких неповнолітні повинні усвідомлювати у віці 16–18 років (незаконний обіг наркотиків, дрібна крадіжка, пошкодження доріг, залізничних переїздів та інших споруд, торгівля алкогольними напоями, порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство, булінг, заняття проституцією, стрільба зі зброї у невстановлених місцях та інші проступки, пов'язані зі зброєю, злісна непокора законному розпорядженню поліцейського), вони підлягають адміністративній відповідальності на

¹⁵ Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ МВС України від 09.11.2016 №1179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>

загальних підставах, хоча із врахуванням обставин до них можуть не застосовуватись стягнення, а лише заходи впливу¹⁶.

Часто за дії неповнолітніх адміністративну відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють, за статтею 184 КУпАП «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

Кримінальна відповідальність дітей настає з шістнадцяти років. Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом та хуліганство.

Розділ XV Кримінального кодексу України визначає «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Зокрема, неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує щодо неповнолітнього примусові заходи виховного характеру.

¹⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст.1122

Щодо неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі основні *види покарань*: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

У призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин кримінального правопорушення, враховує умови його життя та виховання, вплив дослужих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Неповнолітній, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання¹⁷.

Щодо термінології, то Кримінальний процесуальний кодекс України розрізняє поняття *неповнолітній* та *малолітній*. Так, малолітня особа – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; а неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років¹⁸.

У певних випадках неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями. Наприклад, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні, якщо обвинуваченим є неповнолітній. Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово. Кримінальне провадження щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи здійснюються суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення такого провадження¹⁹.

Якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник (батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутнос-

¹⁷ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁸ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

¹⁹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

ті – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній).

У кримінальному провадженні *щодо неповнолітніх, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення або у випадку застосування примусових заходів виховного характеру, обов'язковою є участь захисника, а якщо неповнолітній потерпілий – законного представника.*

Повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику. Інший порядок вручення повістки допускається лише у випадку, якщо це обумовлюється обставинами кримінального провадження.

Щодо неповнолітньої особи *не може бути застосований привід свідка*²⁰.

У кримінальних провадженнях *щодо злочинів проти статеві свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним.*

Якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря.

Проведення допиту, впізнання за участю малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, під час досудового розслідування може здійснюватись у режимі відеоконференції

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, зокрема, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які *спеціально уповноважені*

²⁰ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Допит (слідчі (розшукові) дії) стосовно малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (їм роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання), і *не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день*. А особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, *не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання*.

керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, зокрема під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього²¹.

Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, з'ясовуються і підлягають доказуванню:

- 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
- 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;
- 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

²¹ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру²².

Також стосовно неповнолітнього *додатково встановлюються*:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення²³.

²² Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

²³ Там само.

У разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації признається *комплексна психолого-психіатрична експертиза*.

Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена *психологічна експертиза*²⁴.

У дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися щодо неповнолітнього *лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину*, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам.

Щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім таких *запобіжних заходів* як особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників (лише за їхньої на це згоди та згоди неповно-

²⁴ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

літнього підозрюваного чи обвинуваченого), а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку).

Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законодавством України про кримінальну відповідальність, здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Таке досудове розслідування здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх²⁵.

Отже, за наявності достатніх підстав вважати, що особа, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді *позбавлення волі на строк понад п'ять років*, може бути поміщена у *приймальник-розподільник для дітей* на строк до тридцяти днів на підставі ухвали слідчого судді, суду, постановленої за клопотанням прокурора згідно з правилами, передбаченими для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено ухвалою слідчого судді, суду ще на строк до тридцяти днів.

Роль посадових осіб приймальника-розподільника для дітей є такою. Вони:

1) забезпечують проведення *індивідуальної профілактичної та виховної роботи* з метою недопущення вчинення дітьми злочинів та правопорушень у майбутньому;

2) забезпечують у межах компетенції *взаємодію з органами державної влади, навчальними закладами та громадськими організаціями* з питань проведення профілактичної та виховної роботи серед дітей, здійснення навчального процесу;

²⁵ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

3) проводять з дітьми *інформаційно-просвітницьку* роботу щодо здорового способу життя, профілактики інфекційних захворювань, у тому числі тих, що передаються статевим шляхом;

4) здійснюють *особистий прийом громадян*, проводять перевірки за скаргами та заявами громадян;

5) у разі отримання інформації про вчинені правопорушення *повідомляють органи поліції*;

6) забезпечують *дотримання дітьми розпорядку дня* приймальників-розподільників для дітей, належні умови життя та здоров'я дітей, збереження матеріальних цінностей;

7) *супроводжують дітей* до місця їх влаштування тощо²⁶.

Психолог приймальника-розподільника складає *психологічну характеристику* доставлених дітей та розробляє рекомендації для роботи з ними.

Правила внутрішнього розпорядку приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України передбачають, що там мають бути обладнані кімната прийому дітей, навчальний клас, ігрова кімната з телевізором і настільними іграми, чоловічі та жіночі спальні з однарусними ліжками, тумбочками, матрацами, постільною білизною в повному комплекті, тюлем та шторами, духова і туалетні кімнати, кухня, їдальня, кімната для зберігання особистих речей утримуваних осіб, кабінети посадових осіб, архівна кімната. Перед помещенням дитини до приймальника-розподільника посадова особа у присутності двох інших посадових осіб однієї статі з доставленою дитиною проводить її особистий огляд, зокрема на наявність тілесних ушкоджень, про що складається протокол особистого огляду дитини. Особистий огляд проводиться із дотриманням законності та без приниження гідності дитини.

Під час огляду підлягають вилученню зброя, боєприпаси, вибухові, отруйні, наркотичні речовини, гральні карти, спиртні напої, тютюнові вироби, сірники, колючі, ріжучі предмети

²⁶ Правила внутрішнього розпорядку приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : наказ МВС України від 03.07.2017 № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-17#n45>

Додаток 2

до Положення про приймальники-розподільники
для дітей органів Національної поліції України

РОЗПОРЯДОК
дня приймальників-розподільників для дітей

Час проведення	Заходи з понеділка до п'ятниці
08.00	Підйом
08.10 - 09.00	Ранковий туалет, гімнастика, прибирання спального місця, гігієнічні процедури, одягання
09.00 - 09.30	Сніданок
09.30 - 10.00	Прибирання приміщень
10.00 - 11.40	Навчання
11.40 - 12.00	Перерва
12.00 - 12.45	Індивідуальна та профілактична робота з дітьми
12.45 - 13.00	Підготовка до обіду
13.00 - 13.45	Обід
13.45 - 16.00	Прогулянка, рухливі ігри та спортивні заняття на майданчику або в спортзалі
16.00 - 17.00	Робота вихователя з дітьми. Консультації з психологом
17.00 - 18.30	Година дозвілля, читання художньої літератури, малювання, перегляд телепрограм, інтернет-мережі, самопідготовка
18.30 - 19.00	Вечеря
19.00 - 20.00	Санітарний час, прибирання приміщень
20.00 - 20.30	Психологічне розвантаження, перегляд телепрограм
20.30 - 21.00	Гігієнічні процедури
21.00 - 08.00	Сон

або речі, які можуть свідчити про можливу причетність дитини до вчинення злочину.

Діти, доставлені до приймальника-розподільника:

- розподіляються залежно від віку та статі на групи чисельністю не більше 8 осіб і знаходяться під наглядом посадових осіб установи;

- розміщуються в спальних приміщеннях установи із природним та штучним освітленням з розрахунку не менше 5 м. кв. площі на особу. В опалювальний період у приміщеннях має підтримуватися така температура повітря: у душових – не нижче 25°C; спальних та інших приміщеннях – не нижче 18°C.

- знаходяться разом, а після відбою розподіляються залежно від статі (хлопці та дівчата розміщуються в окремих спальних приміщеннях);

- мають право на отримання посилок і передач, а також на листування, спілкування телефоном, зустрічі з батьками, іншими законними представниками, адвокатами, родичами, представниками громадських організацій;

- мають право звернутися із заявами та скаргами до органів прокуратури та інших органів державної влади;

- стосовно яких здійснюється досудове розслідування, мають право на зустріч з батьками, іншими законними представниками, родичами з письмового дозволу посадової особи, яка здійснює досудове розслідування.

Прогулянки дітей здійснюються тільки в межах території приймальника-розподільника. Перебування дітей на свіжому повітрі визначається з урахуванням стану здоров'я дітей та природних умов, але не менше 1 години;

Медичне обстеження та лікування дітей проводяться в закладах охорони здоров'я. У разі наявності у дитини скарг на стан здоров'я посадова особа негайно вживає заходів щодо забезпечення надання медичної допомоги²⁷.

При застосуванні щодо неповнолітнього примусового заходу у вигляді направлення до спеціального навчально-виховного закладу на уповноважений підрозділ органів Національної поліції покладається обов'язок доставити неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу.

За даними органів Національної поліції України, кількість дітей, які перебувають у приймальниках-розподільниках для дітей, поступово зменшується: у 2000 р. вона становила 1736 осіб, у 2005 р. – 1097 осіб, у 2010 р. – 616 осіб, у 2015 р. – 59 осіб; у 2016 р. – 54, у 2017 р. – також 54 особи²⁸.

Система функціонування приймальників-розподільників для дітей, що була побудована ще за радянських часів, не відповідає стандартам прав дитини. Приймальники-розподільники

²⁷ Правила внутрішнього розпорядку приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : наказ МВС України від 03.07.2017 № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-17#n45>

²⁸ Коломоєць Н. В. Приймальники-розподільники для дітей: основні виклики сьогодення. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 43.

у тому вигляді, як зараз, мають бути ліквідовані (кардинально реформовані). Як зрозуміло з положень національного законодавства, така установа призначена для тимчасової ізоляції різних категорій неповнолітніх, включно з тими, хто вчинив злочин. Дослідження в рамках моніторингу практики функціонування приймальників-розподільників дає підстави для великих сумнівів щодо чіткого розуміння цілей розміщення різних категорій дітей, які у багатьох випадках не обов'язково мають конфлікт з законом. Доцільність «ізолювання» у багатьох випадках не піддається правовому обґрунтуванню і може бути порушенням особистої свободи²⁹.

У положеннях про приймальники-розподільники для неповнолітніх не зазначено з достатньою чіткістю, які саме виховні заходи проводяться в такій установі, а передбачена профілактична і виховна робота зводиться лише до слідчих заходів зі збирання інформації про можливу причетність неповнолітніх до злочинної діяльності³⁰.

У межах реформування системи *кримінальної юстиції* щодо неповнолітніх в Україні створено окрему організаційну структуру для забезпечення ювенальної пробації.

Пробація – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону щодо засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого¹.

Створено 14 *центрів ювенальної пробації* (Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Мелітополь, Маріуполь, Київ, Житомир, Львів, Рівне, Одеса, Миколаїв, Харків, Кропивницький, Полтава), діяльність яких забезпечує персонал в кількості чотирьох осіб: начальник, інспектор, соціальний працівник, психолог.

²⁹ Висновки і рекомендації. URL: www.irf.ua > ukr > programs > rol > recom_2013-09-03

³⁰ Справа «Ічин та інші проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 21.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_661#Text

Персонал, який працює з неповнолітніми, постійно проходить підвищення кваліфікації за спеціально розробленою програмою. Перевагою пробації щодо неповнолітніх є те, що їх ресоціалізація і виправлення проводиться в громаді, без ізоляції від суспільства, відриву від сім'ї, що дозволяє запобігти травматичного впливу як в умовах перебування в місцях позбавлення волі. Основною ідеєю таких центрів для дітей є надання послуг комплексної допомоги відповідно до криміногенних потреб неповнолітніх, які перебувають в конфлікті із законом. Тобто виявлення проблемних питань у всіх сферах життя (сім'я, освіта, дозвілля, стосунки з друзями, особисті якості, ставлення до вживання психоактивних речовин, готовність до змін у способі життя) та вжиття відповідних заходів у рамках індивідуальної соціально-виховної роботи³¹.

Сектор ювенальної пробації є уповноваженим органом з питань пробації, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та пробації щодо неповнолітніх³².

Проте аналіз діяльності цих установ дещо лягає за межі предмету нашого дослідження.

Зазначене дозволяє нам зробити певні **висновки**, що для формування відповідних умінь і навичок щодо спілкування з неповнолітніми, в умовах службової діяльності, поліцейський повинен володіти широким спектром правових знань, які висвітлюють в численних міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актах, і відображають його адміністративно-правовий статус.

Є. С. Зеленський вважає, що під *адміністративно-правовим статусом ювенального поліцейського* слід розуміти регламентовану нормативно-правовими актами України сукупність прав та обов'язків щодо запобігання вчиненню дітьми та щодо дітей кримінальних і адміністративних правопорушень,

³¹ Центри ювенальної пробації. URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=146

³² Типове положення про сектор ювенальної пробації : Наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 № 2649/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1031-17#Text>

виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення, а також юридичну відповідальність у разі невиконання покладених обов'язків.

Зокрема, він пропонує введення додаткових професійно-кваліфікаційних вимог до посади ювенального поліцейського, які дозволять кваліфіковано реалізувати поставлені перед такою посадовою особою завдання. Серед таких вимог може бути наявність педагогічної або психологічної освіти ювенального поліцейського³³.

Проаналізувавши правові засади комунікації дітей та поліцейських, можемо зробити висновок, що **ювенальна компетентність поліцейського** – це комплекс правових, психологічних та педагогічних знань, умінь та навичок, які необхідні для ефективної комунікації працівника поліції з дітьми, з метою досягнення належного рівня взаємодії з ними при вирішенні завдань Національної поліції, визначених нормами чинного законодавства.

Саме здобуттю відповідних знань у закладах вищої освіти системи МВС України присвячено низку навчальних дисциплін правового характеру, серед яких, окрім загальних освітніх компонентів на кшталт кримінального та адміністративного права і процесу, питанням формування ювенальної компетентності поліцейських присвячені такі: «Захист прав дітей в правоохоронній діяльності», «Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції», «Взаємодія підрозділів ювенальної превенції з органами влади та громадськістю».

Також питанням вивчення психологічних аспектів формування ювенальної компетентності поліцейського, оволодіння навичками комунікації з дітьми, а також вивченню змісту, форм і методів виховання неповнолітніх у процесі правоохоронної (превентивної, профілактичної) діяльності Національної поліції присвячено навчальну дисципліну «Ювенальна психологія та педагогіка», в контексті якої і підготовлений цей навчально-методичний посібник.

³³ Зеленський Є. С. Адміністративно-правовий статус ювенального поліцейського: питання сьогодення. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2019. С 76–77.

Питання для самоконтролю:

1. Причини девіантної поведінки та деліквентності неповнолітніх.
2. Які органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей Вам відомі?
3. Які вітчизняні та міжнародні нормативно-правові акти визначають права дітей в Україні?
4. Повноваження підрозділів Національної поліції у справах дітей.
5. Правила етичної поведінки поліцейського.
6. Які особливості проваджень щодо дітей та особливості відповідальності неповнолітніх Вам відомі?
7. Поняття і зміст ювенальної компетентності поліцейських.

Розділ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКОВИХ ПЕРІОДІВ ПСИХІЧНОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Здавна педагоги і психологи намагалися вирішити проблему визначення вікових періодів розвитку особистості. Зокрема, грецький філософ Аристотель (IV ст. до н.е.) зробив першу спробу визначити основні етапи розвитку людської психіки, вбачаючи в них повторення етапів родової еволюції органічного світу. Він розглядав цей процес як матеріалізацію природних можливостей, які згодом перетворюються на реальність і поєднують людину із зовнішнім світом. Аристотель розділив розвиток дитини на три періоди (по сім років кожен) назвавши їх відповідно: рослинний, тваринний, розумний.

Психологи визначили не тільки характеристики окремих вікових періодів дитини, але й розкрили механізми зміни цих періодів.

Характеристика вікових періодів психічного та особистісного розвитку дитини

Вікові періоди	Соціальна ситуація	Провідна діяльність	Новоутворення	
			у структурі особистості	у психічних процесах
вік немовляти: до 1 року	усі потреби дитини задовольняє дорослий, повна залежність	безпосередньо емоційне спілкування з дорослим	потреба в спілкуванні з іншими, емоційне ставлення до них	перцептивні дії (сприймання), хапання, сенсорно-моторні дії
ранній вік: 1–3 роки	співпраця дитини з дорослими в оволодінні побутовими предметами	предметно-маніпулятивна гра	мовлення і свідомість	наочно-дієве мислення, сприймання

дошкільний вік: 3–7 років	вимоги дорослих пов'язані зі вступом до школи	сюжетно-рольова гра	підпорядкування мотивів, етичні норми, прагнення до суспільно-значущої діяльності	елементи довольної поведінки
молодший шкільний вік: 7–11 років	вступ до школи, розширення кола спілкування дитини, вимоги дорослих пов'язані з навчанням	навчальна діяльність	сприймання і виконання навчальної діяльності як суспільно-значущої; пізнавальні інтереси, норми взаємин	Теоретичне мислення, рефлексія, внутрішній план діяльності
підлітковий (молодший підлітковий): 11–14 років	обмеження дорослим прагнення дитини до самостійності, бажання спілкуватися з ровесниками, суспільні обов'язки, повноліття	інтимно-особистісне спілкування	почуття дорослості. Інтерес до проблем світогляду, власної особистості, до статусу в суспільстві. Плани на майбутнє	самостійний аналіз соціальних явищ
ранній юнацький (старший підлітковий): 14–18 років	професійна підготовка, політичні, юридичні права, як у дорослих	навчально-професійна	відповідальність, самодіяльність, реальне уявлення про майбутнє, готовність до професійного самовизначення	професійне спрямування в пізнавальних інтересах

Кожна людина проходить однакові вікові етапи психічного розвитку, але при цьому переживає їх індивідуально, оскільки має свої особливості нервової системи, розумові здібності, фізичні властивості. Провідними характеристиками кожної стадії психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення психіки й особистості та

провідна діяльність. Під соціальною ситуацією розвитку розуміється співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов розвитку психіки (Л. С. Виготський). Вона визначає ставлення дитини до всього навколо.

Провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на певному етапі розвитку її особистості. Провідна діяльність не виникає одразу. Вона з'являється поступово. Діяльність, яка була провідною на попередньому віковому етапі, залишається, але вже не призводить до психологічних новоутворень. Провідна діяльність забезпечує кардинальні лінії психічного розвитку саме в цей період (О. М. Леонтьєв). У цій діяльності формуються основні особистісні та психічні новоутворення, відбувається перебудова психічних процесів і виникнення нових видів діяльності. Так, наприклад, у предметній діяльності у ранньому віці дитини формуються «гордість за власні досягнення», активне мовлення, формуються передумови для виникнення ігрової й продуктивних видів діяльності. Психологічні новоутворення – це психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на певному віковому етапі, визначають свідомість людини, її ставлення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, перебудовують весь хід психічного розвитку. Соціальна ситуація розвитку – своєрідні, специфічні, єдині та неповторні для кожного віку взаємини між людиною та її соціальним оточенням. Ці взаємини відбуваються через провідну діяльність вікового етапу³⁴.

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу людини на вікові періоди, що вимірюються роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним. Таким чином, віковий період – відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, порівняно стійкі якісні особливості.

Виокремлюються фактори психічного розвитку: біологічний, соціальний та активність самої особистості. Біологічний фактор психічного розвитку – базові індивідуальні властивості

³⁴ Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. С. 12.

людини, що виступають основою, вихідним чинником становлення особистості. Соціальне середовище, що впливає на дитину, – це передусім люди, їх взаємини, створені ними речі, знаряддя діяльності, мовні засоби, духовні цінності. Вплив соціального середовища на психічний розвиток індивіда забезпечує його соціалізацію. Паралельно з розгортанням соціалізації індивіда він включається в процес індивідуалізації³⁵.

Сутність соціалізації полягає в тому, що в її процесі людина формується як член того суспільства, до якого належить. Адже кожне суспільство прагне сформувати людину відповідно до своїх універсальних інтелектуальних і фізичних ідеалів (Е. Дюркгейм).

Поняття «соціалізація» тісно переплітається з поняттями «виховання» та «розвиток особистості». Розвиток особистості визначається як процес формування системної якості індивіда внаслідок його соціалізації, тобто засвоєння та відтворення культурних цінностей та соціальних норм, а також саморозвитку і самореалізації в тому суспільстві, в якому він живе³⁶.

Особистість, що формується, не є пасивним продуктом взаємодії біологічного та соціального факторів. Взаємодія цих факторів реалізується через активність дитини. Засобом активності дитини, що виявляється в діяльності, відбувається двостороння взаємодія підростаючої особистості з соціумом.

Перехід від попереднього вікового періоду до наступного часто має кризовий характер. Вікова криза – нетривалий за часом (до 1 року) період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами. Кризи проявляються в негативних симптомах поведінки, фактах важковиховуваності, тимчасового зниження навчальної працездатності, маючи не тільки негативне, а й позитивне значення у розвитку особистості³⁷.

³⁵ Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури. 2012. С. 35.

³⁶ Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ : монографія / Н. Гавриш, О. Рейпольська та ін.; за заг. ред. О. Рейпольської. Кропивницький : Імекс-ЛТД. 2018. С. 17.

³⁷ Лісовець О. В. Врахування особливостей вікової кризи у формування психологічної готовності дитини до школи. URL: file: C:/Users/Natalia/Downloads/Nzsp_2015_4_30.pdf

Вікові кризи поділяють на ненормативні і нормативні. Ненормативні кризи не пов'язані із завершенням певного етапу психічного розвитку. Причина їх виникнення – складні життєві обставини, події, які здатні раптово змінити життя людини. Час появи, життєві обставини, сценарії, учасники ненормативних криз випадкові (Т. М. Титаренко). Нормативні (вікові або закономірно обумовлені психічним розвитком кризи) – це нормативне явище, що супроводжує розвиток особистості (В. М. Поліщук).

Аналізуючи роботи Л. С. Виготського, присвячені критичним періодам, Д. Б. Ельконін зазначав, що навіть при м'якій системі виховання діти самі іноді активно шукають можливості протиставити себе дорослому, їм таке протиставлення внутрішньо необхідне. Він підкреслює, що зламні, критичні точки розвитку є об'єктивними показниками переходу від одного періоду до іншого. Враховуючи закон періодичності у дитячому розвитку, Д. Б. Ельконін поділяє кризи розвитку за змістом на кризи світогляду – 1 рік, 7 років, коли визначається орієнтованість людини у світі речей, та кризи стосунків – 3 роки, 13 років, що обумовлюють характер міжособистісних взаємин³⁸.

Упродовж першого року життя у дітей починає поступово складатися образ самого себе, в якому відображається ставлення дорослих. Так, формується ставлення дитини до себе, що є проекцією ставлення до неї дорослих, яке виражається у процесі спілкування. Спілкування з немовлям у родині й у закритому дитячому закладі відрізняється, крім кількісної характеристики якісно, тобто спілкування персоналу особистісно не орієнтоване, дорослі не бачать в дитині унікальну особистість, не наділяють її ціннісною значущістю, не практикують щодо неї особистісного ставлення, що і відображається в особливості «Я» образу немовлят.

Якщо у сімейних дітей можна відзначити своєчасне формування суб'єктного ставлення до себе, суб'єктності, як стрижня образу себе, що задає ніби точку відліку в сприйнятті своїх проявів і віднесення їх до себе, то у немовлят без батьків, у неповноцінному емоційно-особистісному спілкуванні, коли саме

³⁸ Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ, 2017. С. 95.

суб'єктність не задана дорослим, вже у другому півріччі спостерігається спотворення розвитку: байдужість, відсутність позитивного емоційного ставлення до свого відображення, яке з часом стає негативним (переляк, ворожість), чого ніколи не спостерігається у сімейних дітей.

Дефіцит емоційного, ситуативно-особистісного спілкування в перший рік життя, відсутність любовного, ніжного ставлення, яке б персонально виявлялось кожному малюку, призвели до того, що у дітей не формувалося чіткого позитивного самовідчуття, переживання своєї суб'єктності, особистісної значущості для інших людей. Ставлення персоналу до вихованців будинку часто суб'єктно не орієнтоване, до дітей ставляться як до об'єктів догляду та виховних впливів. Тоді як у сім'ї вже з перших днів життя близькі дорослі наділяють малюка ціннісною значимістю, авансом практикуючи щодо нього ставлення як до «унікальної» особистості. Саме таке ставлення і є тим «дзеркалом», вдивляючись в яке дитина будує образ самої себе. Вихованці будинку дитини, не відчуючи суб'єктно орієнтованого, особистісного ставлення до себе з боку дорослих, не мають і чіткого, позитивного емоційно забарвленого самовідчуття.

Отже, у немовлят, які виховуються в будинку дитини, спостерігаються певні відхилення в становленні найважливіших психологічних утворень: спотворення образу себе, затримки у становленні суб'єктного ставлення до самого себе, сповільнений і неповноцінний розвиток першого особистісного утворення – активності.

Таким чином, можна зробити висновок, що провідною лінією психологічного розвитку в дитячому віці виступає спілкування з дорослими, а у вихованців будинку дитини при більш пізніх строках формування цієї потреби в першому півріччі життя відсутнє повноцінне емоційно-особистісне спілкування, а в другому півріччі затримується своєчасне становлення потреби у співпраці з дорослими і ситуативно-діловому спілкуванні. Крім того, протягом дитинства у вихованців будинку дитини не формується суб'єктного, особистісно орієнтованого спілкування з дорослими в тій формі, як це природно відбувається у взаємодії з близькими дорослими у дітей, які виховуються в сім'ї.

Дошкільне дитинство – великий відрізок життя дитини, який триває від 3 до 6 років.

У час дошкільного дитинства умови життя дитини стрімко змінюються: сім'я розширюється до меж вулиці, міста, країни. Дитина відкриває для себе світ людських відносин, різних видів діяльності і суспільних функцій людей. Вона відчуває сильне бажання включитися в це доросле життя, брати в ньому активну участь, що, зазвичай, їй ще недоступно. Окрім того, дитина прагне і до самостійності. Із цих суперечностей народжується рольова гра – самостійна діяльність дітей, що моделює життя дорослих. Дошкільний вік характеризується виникненням нової соціальної ситуації розвитку. У дитини вже з'являється коло елементарних обов'язків. Змінюються взаємини з дорослими, набуваючи нових форм: спільні дії поступово змінюються самостійним виконанням дитиною вказівок дорослого.

Із раннього віку розпочинає формуватися «базисна довіра до світу» (Е. Еріксон) – уявлення дитини про надійність дорослих, емоційна близькість із ними. За умови правильного виховання вона переростає у відкритість до соціальних впливів, інтерес до спілкування, готовність сприймати інших людей³⁹.

З'являється можливість систематичного навчання згідно з певною програмою, хоча останню можна реалізувати лише в тій мірі, в якій вона стає власною програмою дитини (Л. С. Виготський). Окрім того, в цьому віці дитина вже вступає в певні стосунки з однолітками, що також визначає ситуацію її розвитку. Внутрішня позиція дошкільника стосовно інших людей характеризується передусім усвідомленням власного «Я» та своїх вчинків, величезним інтересом до світу дорослих, їхньої діяльності та взаємин.

Особливості соціальної ситуації розвитку дошкільнят виражаються в характерних для них видах діяльності, передусім у сюжетно-рольовій грі, яка створює сприятливі умови для доступного в цьому віці освоєння зовнішнього світу.

³⁹ Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академвидав, 2006. С. 216.

Уже в дошкільному віці починає реально формуватись особистість дитини, причому цей процес тісно пов'язаний з розвитком емоційно-вольової сфери, із формуванням інтересів та мотивів поведінки, що, відповідно, детерміновано соціальним оточенням, передусім типовими для даного етапу розвитку взаєминами з дорослими.

Джерелом емоційних переживань дитини є її діяльність, спілкування з навколишнім світом. Освоєння в дошкільному дитинстві нових, змістовніших видів діяльності сприяє розвитку глибших та стійкіших емоцій, пов'язаних не лише з близькими, а й з віддаленими цілями, не тільки з тими об'єктами, що дитина сприймає, а й тими, які уявляє. Діяльність породжує передусім позитивні емоції, причому своєю метою, сенсом, якого вона набуває для дитини, та процесом її виконання.

Зростає потреба дошкільника в товаристві ровесників, внаслідок чого інтенсивно розвиваються соціальні емоції (симпатії, антипатії, уподобання тощо). Виникають інтелектуальні емоції. У процесі спілкування дитини з дорослими формуються її моральні почуття. Урізноманітнюються прояви почуття власної гідності: розвивається як самолюбство, так і почуття сорому, ніяковості.

Важливе значення у формуванні моральних почуттів мають дитячі уявлення про позитивні еталони, що дозволяють передбачати емоційні наслідки власної поведінки, завчасно переживати задоволення від її схвалення як «хорошої» або ж невдоволення від її оцінки як «поганої». Таке емоційне передбачення виконує вирішальну роль у формуванні моральної поведінки дошкільника (О. В. Запорожець). Поступово розвивається певна ієрархія мотивів, їх супідрядність. Діяльність дитини тепер зумовлюється не окремими спонуканнями, а ієрархічною системою мотивів, у якій основні та стійкі набувають провідної ролі, підпорядковуючи ситуативні пробудження. Пов'язано це з вольовими зусиллями, потрібними для досягнення емоційно привабливої мети. Що старші стають діти, то рідше у їхній поведінці проявляються афективні дії, їм легше впоратися з виконанням необхідних для досягнення мети дій всупереч обставинам. На розвиток вольових якостей позитивно впливає гра. Відособлюючись від дорослого, дошкільник вступає в активніші взаємини з однолітками, які реалізуються передусім у грі, де необхідно підкорятися

певним правилам, обов'язковим для всіх, виконувати заздалегідь визначені дії.

Ігрова діяльність надає сенсу вольовому зусиллю, робить його ефективнішим. На розвиток волі у цьому віці позитивно впливає продуктивна та трудова діяльність дитини. Дошкільник робить перші кроки у самопізнанні, розвитку самосвідомості. Об'єктами самопізнання є окремі частини тіла, дії, мовні акти, вчинки, переживання та особистісні якості. З розвитком довільності психічних процесів стає можливим їх усвідомлення, що слугує основою саморегуляції.

Рольова або, як її іноді називають, творча гра з'являється в дошкільному віці. Це діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих й в узагальненій формі, в ігрових умовах відтворюють діяльність дорослих і відносини між ними. Наприклад, обираючи і виконуючи певну роль, дитина має відповідний образ – мами, лікаря, водія, пірата – й зразки їхніх дій. У дошкільному віці увага переноситься з предмета на людину, завдяки чому дорослий і його дії стають для дитини взірцем не лише об'єктивно, а й суб'єктивно. У віці 3-х років дитина стає більш самостійною, а її спільна діяльність з близьким дорослим поступово зменшується. Водночас дитина не зможе розвиватися без повноцінного спілкування з дорослими, і без тих різноманітних вражень від навколишнього світу, які вона набуває теж завдяки дорослим. У кожній грі свої ігрові умови та тривалість: діти, які беруть в ній участь, ляльки, інші іграшки та предмети. Якщо в 3–4 роки дитина присвячує грі лише 10–15 хвилин, а в 4–5 років одна гра вже може тривати 40–50 хвилин. Старші дошкільнята здатні грати в одну гру кілька годин поспіль, а іноді ігри у них можуть тривати декілька днів. Зміст гри становлять особливості діяльності та відносини дорослих, які відтворюються дитиною. Молодші дошкільнята імітують предметну діяльність – ріжуть хліб, натирають морквину, миють посуд. Вони захоплені самим процесом виконання дій та часом забувають про результат – для чого і для кого вони це зробили. Дії різних дітей не узгоджуються один з одним, а тому не виключені дублювання і раптова зміна ролей під час гри. Для 5-річних дітей головне – відносини між людьми, ігрові дії проводяться ними не задля самих дій, а відносин, які вони приховують. Тому дитина у цьому віці ніколи

не забуде «нарізаний» хліб поставити перед ляльками і ніколи не переплутає послідовність дій – спочатку обід, потім миття посуду, а не навпаки. Таким чином, гра – провідна діяльність в дошкільному віці, яка значно впливає на розвиток дитини. Перш за все, в грі діти навчаються повноцінному спілкуванню один з одним та довільній поведінці.

У грі зразком слугують не моральні норми чи інші вимоги дорослих, а образ іншої людини, чию поведінку копіює дитина. У дошкільному дитинстві в основному завершується тривалий і складний процес оволодіння мовою. Інтенсивно зростає словниковий склад мови. У 1,5 роки дитина активно використовує приблизно 100 слів, у 3 роки – 1000 – 1100, а у 6 років – 2500–3000 слів. Повноцінне спілкування з іншими дітьми досягається саме в цей час, воно стає важливим фактором розвитку мови. Продовжує розвиватися і спілкування з дорослими, яких діти сприймають як ерудитів, здатних пояснити все, що завгодно, і розповісти про все на світі. Сприймання в дошкільному віці стає осмисленим, цілеспрямованим, з'являються елементи аналізу. Основна лінія розвитку мислення – перехід від наочно-дієвого до наочнообразного, а в кінці вікового періоду – до словесно-логічного мислення. До кінця дошкільного віку з'являється тенденція до узагальнення, встановлення зв'язків. Дошкільне дитинство – вік, найбільш сприятливий для розвитку пам'яті, яка включається у процес формування особистості. Третій і четвертий роки життя стають роками перших дитячих спогадів. Для дошкільного дитинства характерні спокійні емоційні реакції, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. Образне уявлення дитини набуває емоційного характеру, а вся її діяльність є емоційно насиченою: гра, малювання, ліплення, конструювання, підготовка до школи, допомога мамі в домашніх справах і т. д. Дитина через вік просто не здатна робити те, що їй нецікаво.

Важливим особистісним механізмом, що формується в цей період, вважається супідрядність мотивів: найсильнішим мотивом для дошкільника стає заохочення, отримання нагороди, слабшим – покарання (у спілкуванні з дітьми це, насамперед, виключення з гри), найслабшим – власна обіцянка дитини. Вимагати від дітей обіцянок не лише марно, а й шкідливо, тому

що вони не виконуються, а чимало невиконаних запевнень і клятв підкріплює такі особистісні риси, як необов'язковість і безтурботність. Найбільш слабкою виявляється пряма заборона певних дій дитини, не підкріплених іншими додатковими мотивами, хоча, зазвичай, на заборону дорослі покладають великі надії.

У дошкільному віці дитина починає засвоювати прийняті в суспільстві етичні норми. Вона вчиться оцінювати вчинки з точки зору норм моралі, підпорядковувати їм свою поведінку, у неї з'являються етичні переживання. Старші дошкільнята починають аналізувати вчинки не лише за їх результатами, а й за мотивами; їх цікавлять такі складні етичні питання, як справедливість, нагороди, відплата за заподіяне зло та ін. У віці приблизно 5-ти років дитина набуває здатності оцінювати й власну поведінку, намагається діяти відповідно до тих моральних норм, які засвоює. Виникає первинне почуття обов'язку, що виявляється в найбільш простих ситуаціях. Воно формується з почуття задоволення, яке відчуває дитина, зробивши похвальний вчинок, і почуття ніяковості після дій, які не схвалюють дорослі. Діти починають дотримуватися елементарних етичних норм у відносинах з дітьми, хоча й вибірково. Наприклад, дитина може безкорисливо допомагати одноліткам, яким симпатизує, і виявляти щедрість стосовно до того, хто викликав у неї співчуття.

Зарубіжними психологами доведено, що засвоєння етичних норм та соціалізація дитини протікають швидше за певних відносин у сім'ї. Водночас у дитини повинен бути тісний емоційний зв'язок, принаймні, з кимось одним із батьків. Діти охоче наслідують дбайливих батьків, аніж байдужих. Окрім того, вони приймають стиль поведінки та установки дорослих, спілкуючись і включаючись у спільну з ними діяльність. У спілкуванні з безумовно люблячими батьками вони отримують не лише позитивні або негативні емоційні реакції на свої вчинки, а й пояснення, чому одні дії слід вважати хорошими, а інші – поганими. Все це призводить до більш раннього усвідомлення етичних норм поведінки.

Адекватний образ «Я» формується у дитини в гармонійному поєднанні знань, отриманих з власного досвіду (що я можу зробити, як я вчинив/вчинила), та спілкування з дорослими

і ровесниками. Діти з адекватними уявленнями про себе виховуються в сім'ях, де батьки приділяють їм багато часу; позитивно оцінюють їх фізичні та розумові дані, але не вважають рівень їхнього розвитку вищим, аніж у більшості дітей; прогнозують гарну успішність у школі. Таких дітей часто заохочують, але не подарунками, а відмовою від спілкування карають. Діти із заниженими уявленнями про себе ростуть у сім'ях, у яких з ними не займаються, але вимагають бути слухняними; іноді принижують, часто дорікають, іноді при сторонніх карають; не очікують від них успіхів у школі і значних досягнень у подальшому житті. Дітей із завищеними уявленнями про себе в сім'ях вважають більш розвиненими, ніж їх ровесників; часто заохочують, зокрема подарунками, хвалять у присутності інших дітей і дорослих, рідко карають. Батьки впевнені в тому, що в школі вони будуть відмінниками.

Дошкільник бачить себе очима близьких дорослих, які його виховують. Якщо оцінки та очікування в сім'ї не відповідають віковим та індивідуальним особливостям дитини, її уявлення про себе виявляться спотвореними.

Для дошкільного періоду характерна статева ідентифікація: дитина усвідомлює себе як хлопчика чи дівчинку. Діти набувають уявлення про відповідні стилі поведінки: більшість хлопчиків намагаються бути сильними, сміливими, мужніми, не плакати від болю або образи; більшість дівчаток – акуратними, діловитими в побуті та м'якими або кокетливо-примхливими в спілкуванні. До кінця дошкільного віку хлопчики і дівчатка грають разом не в усі ігри, у них з'являються специфічні ігри – тільки для хлопчиків, і тільки для дівчаток. Починається усвідомлення себе в часі. У 6–7 років дитина пам'ятає себе в минулому, усвідомлює в сьогоденні і представляє себе в майбутньому: «коли я був маленьким», «коли я виросту великим».

Дошкільне дитинство – період творчості. Дитина творчо освоює мову, у неї з'являється творча уява. У дошкільника своя, особлива логіка мислення, що підкоряється динаміці образних уявлень. Це період первинного становлення особистості.

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. Дитина зберігає багато дитячих якостей – легковажність, наївність, погляд на дорослого знизу вгору. Але вона вже почи-

нає втрачати дитячу безпосередність у поведінці, з'являється інша логіка мислення. Навчання для дитини – значуща діяльність. У школі вона отримує не лише нові знання та вміння, а й певний соціальний статус. Змінюються інтереси, цінності дитини, весь стиль її життя, а отже, змінюється соціальна ситуація розвитку, і дитина опиняється на межі нового вікового періоду. Тепер вона поступово усвідомлює своє місце у світі суспільних відносин: відкриває для себе значення нової соціальної позиції – позиції школяра, пов'язаної з виконанням цінної для дорослих навчальної діяльності. Зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей. Те, що було значущим раніше, стає другорядним. Старі інтереси, мотиви втрачають свою спонукальну силу, на зміну їм приходять нові. Все, що стосується навчальної діяльності (найперше – оцінки), виявляється ціннішим, а те, що пов'язане з грою, – менш важливим. Маленький школяр із захопленням грає і грати буде ще довго, але гра припиняє бути основним змістом його життя. У 7 років з'являється логіка почуттів. Переживання набувають нового сенсу для дитини, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань.

Такі зміни в емоційно-мотиваційній сфері призводять до виникнення внутрішнього життя дитини. Це не зіп'яток із зовнішнього життя дитини. Хоча зовнішні події, ситуації, відносини становлять зміст переживань, вони своєрідно переломлюються у свідомості, і емоційні уявлення про них складаються залежно від логіки почуттів дитини, її рівня домагань, очікувань і та ін. Наприклад, одна і та ж оцінка, отримана на уроці різними дітьми, викличе у них абсолютно різний емоційний відгук: «четвірка» для одного – джерело бурхливої радості, для іншого – розчарування й образи, одними сприймається як успіх, іншими – як невдача. З іншого боку, внутрішнє життя – життя переживань – впливає на поведінку і, відтак, на зовнішню оболонку подій, в які активно включається дитина.

Диференціація зовнішнього і внутрішнього життя дитини пов'язана зі зміною структури її поведінки. З'являється смислова орієнтовна основа вчинку – ланка між бажанням щось зробити і діями, які розгортаються. Це інтелектуальний момент, що дозволяє більш-менш адекватно оцінити майбутній вчинок з точки зору його результатів і більш віддалених

наслідків. Але одночасно це й емоційний момент, оскільки визначається особистісний смисл вчинку – його місце в системі відносин дитини з іншими, ймовірні переживання з приводу зміни цих відносин. Сміслова орієнтація у власних діях стає важливою стороною внутрішнього життя. У той же час вона виключає імпульсивність і безпосередність поведінки дитини. Завдяки цьому механізму втрачається дитяча безпосередність: дитина розмірковує, перш ніж діяти, починає приховувати свої переживання і хвилювання, прагне не показувати іншим, що їй погано.

Дитина стає школярем тоді, коли набуває відповідної внутрішньої позиції та включається в навчальну діяльність як найбільш значущу для неї. Це надзвичайно складна діяльність, яка триватиме 11 або 12 років життя дитини та проходить тривалий шлях становлення. Її розвиток буде продовжуватися протягом усіх років шкільного життя, але основи закладаються в перші роки навчання. Дитина, незважаючи на попередню підготовку, більший або менший досвід навчальних занять, стаючи молодшим школярем, потрапляє в принципово нові умови. Шкільне навчання відрізняється не лише особливою соціальною значущістю діяльності дитини, а й опосередкованістю відносин з дорослими зразками поведінки і критеріями їх оцінювання. Ці моменти, так само як і специфіка самої навчальної діяльності дитини, впливають на розвиток її психічних функцій, особистісних утворень і довільної поведінки. Завершується перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення. У процесі навчання у молодших школярів формуються наукові поняття. Для того щоб їх засвоїти, діти повинні мати достатньо розвинені життєві поняття: уявлення, набуті в дошкільному віці, продовжують спонтанно з'являтися поза стінами школи, на основі власного досвіду кожної дитини. Життєві поняття – це нижній понятійний рівень, наукові – верхній, вищий, що відрізняється усвідомленістю і довільністю.

Продовжує розвиватись пам'ять. Діти мимоволі запам'ятовують навчальний матеріал, який викликає у них інтерес, наприклад, в ігровій формі, пов'язаний з яскравими наочними посібниками або образами-спогадами і та ін. Але, на відміну від дошкільнят, вони здатні цілеспрямовано, довільно

запам'ятовувати матеріал, їм не цікавий. З кожним роком навчання дедалі більше опирається на довільну пам'ять. Молодші школярі так само, як і дошкільнята, володіють хорошою механічною пам'яттю. Багато з них упродовж всього навчання в початковій школі механічно заучують навчальні тексти, що призводить до значних труднощів у середніх класах, коли матеріал стає складнішим й більшим за обсягом. Вони схильні дослівно відтворювати те, що запам'ятали.

У молодшому шкільному віці розвивається увага. Без достатньої сформованості цієї психічної функції процес навчання неможливий. Увага молодших школярів відрізняється невеликим обсягом, малою стійкістю – вони можуть зосереджено займатися однією справою протягом 10–20 хвилин (у той час як підлітки – 40–45 хвилин, а старшокласники – до 45–50 хвилин).

Розвиток особистості, що почався в дошкільному дитинстві, триває в молодшому шкільному віці. Але молодший школяр перебуває в інших умовах – він включений в суспільно значущу навчальну діяльність, результати якої оцінюються близькими дорослими. Від шкільної успішності в цей період, оцінки дитини як хорошого або поганого учня залежить розвиток її особистості. Проблема шкільної успішності, оцінки результатів навчальної роботи дітей – центральна в молодшому шкільному віці. Від оцінки залежить розвиток навчальної мотивації, тому, в окремих випадках, можуть виникати складні переживання і шкільна дезадаптація. Шкільна оцінка безпосередньо впливає і на становлення самооцінки. Діти, орієнтуючись на оцінку вчителя, самі вважають себе і своїх ровесників «відмінниками», «двієчниками» і «трієчниками», хорошими і середніми учнями, наділяючи представників кожної групи набором відповідних якостей.

На початку навчання оцінка шкільної успішності є оцінкою особистості в цілому і визначає соціальний статус дитини. У деяких відмінників та дітей, які добре навчаються, формується завищена самооцінка. Систематичні невдачі і низькі оцінки у неуспішних і вкрай слабких учнів знижують їх упевненість у собі, у своїх можливостях. Ставлення до себе як до учня значною мірою визначається сімейними цінностями. У дитини актуалізуються ті її якості, які найбільше турбують

батьків, – підтримка престижу (розмови в сім'ї обертаються навколо питання: «А хто ще в класі отримав п'ятірку?»), слухняність («Тебе сьогодні не сварили?») та ін.

У самосвідомості маленького школяра зміщуються акценти, коли батьків хвилюють не навчальні, а побутові моменти його шкільного життя («У класі з вікон не дме?», «Що вам давали на сніданок?»), або взагалі мало що хвилює – шкільне життя майже не обговорюється або обговорюється формально. Байдужі запитання: «Що було сьогодні в школі?» – в майбутньому призведуть до відповіді: «Нормально», «Нічого особливого».

Батьки створюють умови для формування рівня домагань дитини – те, на що вона претендує у навчальній діяльності та відносинах. Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою і престижною мотивацією розраховують лише на успіх і разом з мамою або бабусею переживають «четвірку» як трагедію. Їх уявлення про майбутнє доволі оптимістичні: їх чекають ефектна зовнішність, неабияка професія, матеріальне благополуччя і популярність. Таким чином, успішне навчання, усвідомлення своїх здібностей і умінь якісно виконувати різні завдання призводять до становлення почуття компетентності – нового аспекту самосвідомості, який, поряд з теоретичним рефлексивним мисленням, можна вважати центральним новоутворенням молодшого шкільного віку. Якщо почуття компетентності в навчальній діяльності не формується, у дитини знижується самооцінка і виникає почуття неповноцінності; можуть розвинутиися компенсаторні самооцінка і мотивація.

Підлітковий період традиційно вважається складним періодом розвитку, що починається із пубертату – фази, на якій виявляються ознаки статевої зрілості, і завершується психологічним дорослішанням дитини, пов'язаним із прийняттям обов'язків дорослого. Найбільш суттєвими завданнями підліткового періоду становлення особистості можна вважати досягнення певної автономії і незалежності від батьків та формування ідентичності, створення цілісного «Я», що гармонійно поєднає різні елементи особистості і зумовлює моделювання домінантних когнітивних схем самопрезентації. Означене підтверджує історичну і соціальну обумовленість розвитку особистості і пояснює відсутність стабільних меж підлітково-

го періоду. Як зазначає Н. М. Токарева, найбільш обґрунтованим є окреслення хронологічних меж даного вікового періоду у періодизації Д. Б. Ельконіна (11–15 років), в контексті якої увага приділяється не стільки фізіологічному розвитку організму (пубертатний період), скільки психічним новоутворенням, зумовленим зміненням і розвитком провідних типів діяльності⁴⁰.

Збільшуються ріст і вага дитини: у хлопчиків у середньому пік «стрибка зростання» припадає на 13 років, а закінчується після 15 років, іноді 17, а у дівчаток «стрибок зростання» зазвичай починається і закінчується на два роки раніше (в подальшому більш повільне зростання може тривати ще кілька років). Окрім статевих відмінностей, спостерігаються й індивідуальні: у одних дітей швидке зростання починається тоді, коли в інших воно вже закінчується. Зміна росту і ваги супроводжується зміною пропорцій тіла.

Спочатку до «дорослих» розмірів dorостають голова, кисті рук і ступні, потім кінцівки – подовжуються руки і ноги – і в останню чергу тулуб. Інтенсивне зростання скелета, що досягає 4–7 см на рік, випереджає розвиток мускулатури. Все це призводить до певної непропорційності тіла, підліткової незграбності, яку дитина важко переживає.

З'являються вторинні статеві ознаки – зовнішні ознаки статевого дозрівання – і теж в різний час у різних дітей. У хлопчиків змінюється голос, різко знижується тембр голосу, часом зривається на високих нотах, що може переживатися ними досить болісно. У інших голос змінюється повільно, і ці поступові зрушення ними майже не відчуються. Емоційний фон в підлітковому віці стає нестабільним. До цього слід додати, що дитина змушена постійно пристосовуватися до фізичних і фізіологічних змін, що відбуваються в її організмі, переживати своєрідну «гормональну бурю». Цей стан вдало висловив американський підліток: «У 14 років моє тіло ніби сказалося». Емоційну нестабільність посилює сексуальне збудження, що супроводжує процес статевого дозрівання. Більшість хлопчиків усвідомлюють витоки цього збудження. У дівчаток

⁴⁰ Токарева Н. М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору : монографія. Кривий Ріг, 2015. С. 173.

більше індивідуальних відмінностей: частина з них відчуває такі ж сильні сексуальні відчуття, але більшість – невизначені, пов'язані із задоволенням інших потреб (у прихильності, любові, підтримці, самоповазі). Чітко проявляється орієнтація на зразки мужності і жіночності в поведінці і прояві особистісних властивостей. Однак дитина може поєднувати в собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі якості. Наприклад, дівчатка, які планують у майбутньому професійну кар'єру, часто володіють чоловічими рисами характеру та інтересами, хоча одночасно можуть мати і суто жіночі якості.

Завдяки бурхливому зростанню і перебудові організму в підлітковому віці різко підвищується інтерес до своєї зовнішності. Формується новий образ фізичного «Я», тому дитина гостро переживає всі вади зовнішності, дійсні та уявні. Непропорційність частин тіла, незручність рухів, неправильність рис обличчя, шкіра, яка втрачає дитячу чистоту, зайва вага або худорлявість – усе засмучує, а іноді призводить до почуття неповноцінності, замкнутості, навіть неврозу. Відомі випадки нервової анорексії: дівчатка, прагнучи стати витонченими як фотомодель, дотримуються суворої дієти, а потім зовсім відмовляються від їжі і доводять себе до повного фізичного виснаження. Підлітків, які страждають таким своєрідним захворюванням, примусово годують і лікують. Емоційні реакції на свою зовнішність у підлітків пом'якшуються при теплих, довірливих відносинах з близькими дорослими, які повинні проявити і розуміння, і тактовність. І навпаки, нетактовне зауваження, яке підтверджує найгірші побоювання, крик або іронія, що відривають дитину від дзеркала, посилюють песимізм і додатково невротизують.

Темп статевого дозрівання впливає на образ фізичного «Я» і самосвідомість у цілому. Діти з пізнім дозріванням опиняються в найменш вигідному становищі; акселерація створює більш сприятливі можливості особистісного розвитку. Навіть дівчатка з раннім фізичним розвитком зазвичай більш упевнені в собі і тримаються спокійніше (хоча відмінності між дівчатками не дуже помітні, і з часом ситуація може змінитися). Особливо важливі терміни дозрівання для хлопчиків. Фізично більш розвинений хлопчик сильніше, успішніше в спорті та інших видах діяльності, впевненіше почувається у відносинах з

ровесниками. Він викликає ставлення до себе як до більш дорослого. Навпаки, до хлопчика з пізнім дозріванням частіше ставляться як до дитини і тим самим провокують його протест або роздратування.

Дослідження американських психологів засвідчили, що хлопчики, які менш популярні серед однолітків, стають збудливими, метушливими, занадто балакучими, намагаються привернути увагу до себе різними способами, а тому поводяться неприродно, відтак у них спостерігається низька самооцінка і з'являється відчуття знедоленості. Головна особливість підлітка – особистісна нестабільність: дитина дорослішає, а відтак формується її готовність до життя в світі дорослих людей, причому – як рівноправного учасника цього життя. Звичайно, підлітку ще далеко до істинної дорослості – і фізично, і психологічно, і соціально. Він об'єктивно не може включитися в доросле життя, але прагне до нього і претендує на рівні права з дорослими.

Нова позиція дитини проявляється в різних сферах, найчастіше – у зовнішньому вигляді, манерах. Варто відзначити, що зовнішній вигляд підлітка часто стає джерелом постійних непорозумінь і навіть конфліктів у родині. Батьків не влаштовують ані молодіжна мода, ані ціни на речі, так потрібні їхній дитині. А підліток вважає себе унікальною особистістю та прагне зовні нічим не відрізнятися від ровесників. Він може переживати відсутність куртки – такої самої, як у всіх в його компанії – як трагедію. Психологи розглядають бажання підлітка «злитися» з групою, нічим не виділятися як механізм психологічного захисту та називають його соціальною мімікрією. Наслідування дорослого не обмежується манерами і одягом, а стосується й розваг, романтичних відносин. Незалежно від змісту цих відносин копіюється «доросла» форма: побачення, записки, поїздки за місто, дискотеки тощо.

Почуття дорослості – особлива форма самосвідомості, яке проявляється й у прагненні до самостійності, бажанні захистити певні сторони свого життя від втручання дорослих. Воно пов'язане з етичними нормами поведінки, які в цей час засвоюються дітьми. З'являється моральний «кодекс», який передбачає для підлітків чіткий стиль поведінки з ровесниками. Почуття дорослості стає центральним новоутворенням

молодшого підліткового віку. Після пошуків себе, особистісної нестабільності у дитини формується «Я-концепція» – система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів «Я». У кінці підліткового віку, на початку ранньої юності, уявлення про себе стабілізуються і утворюють цілісну систему – «Я-концепцію». У частини дітей «Я-концепція» може формуватися пізніше, в старшому шкільному віці, однак це найважливіший етап у розвитку самосвідомості. Підліток має сильні, іноді гіпертрофовані потреби в самостійності та спілкуванні з однолітками. Підліткова самостійність проявляється, в основному, у прагненні до відокремлення від дорослих, звільненні від їх опіки, контролю, а також у різноманітних захопленнях – ненавчальних заняттях. Захоплення, характерні для підліткового віку, часто змінюються, а іноді стають «зависаючими». Вважається, що підлітковий вік без захоплень нагадує дитинство без ігор. Дитина сама обирає собі заняття до душі, тим самим задовольняючи і потребу в самостійності, і пізнавальну потребу. Підлітки не лише бурхливо захоплюються різноманітними справами, а й настільки ж емоційно спілкуються із ровесниками.

Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування. Підліткова дружба – складне, часто суперечливе явище. Підліток прагне мати близького, вірного друга й часто змінює друзів. Друг, що вміє вислухати і поспівчувати (а для цього потрібно мати подібні проблеми або такий же погляд на світ людських відносин), стає своєрідним психотерапевтом. Він може допомогти не лише краще зрозуміти себе, а й подолати невпевненість у своїх силах, нескінченні сумніви у власній цінності, відчуття себе особистістю. У дружніх відносинах підлітки вкрай вибагливі. Але їх коло спілкування не обмежується близькими друзями, навпаки, воно стає набагато ширшим, ніж у попередні роки. У дітей в цей час з'являється багато знайомих і, що ще більш важливо, утворюються неформальні групи або компанії. Підлітків може об'єднувати в групу не лише взаємна симпатія, а й спільні інтереси, заняття, способи розваг, місце проведення вільного часу. Ще одна значуща сфера відносин підлітків – відносини з дорослими, насамперед з батьками. Вплив батьків вже обмежено: він не охоплює всі сфери життя дитини, як це було в мо-

лодшому шкільному віці, але його значення важко переоцінити. Думка однолітків, зазвичай, є важливою в питаннях дружніх відносин з хлопчиками і дівчатками, пов'язаних з розвагами, молодіжною модою, сучасною музикою і та ін. Але ціннісні орієнтації підлітка, розуміння ним соціальних проблем, моральні оцінки подій і вчинків залежать, насамперед, від позиції батьків.

Водночас для підлітків характерне прагнення до відокремлення від близьких дорослих. Потреба в батьках, любові й турботі, їхній думці поступово змінюється бажанням бути самостійними, рівними з ними в правах. Те, як формуються відносини в цей важкий для обох сторін період, залежить, головню, від стилю виховання, сформованого в сім'ї, і можливостей батьків перебудуватися – прийняти почуття дорослості своєї дитини. Авторитарні батьки вимагають від підлітка беззаперечного підпорядкування і не вважають, що повинні пояснювати причини своїх вказівок і заборон. Вони жорстко контролюють усі сфери життя, причому можуть це робити і не цілком коректно. Діти в таких сім'ях, зазвичай, замикаються, а їх спілкування з батьками порушується. Частина підлітків йде на конфлікт (наприклад, хлопчик, обстоюючи свої права на самостійність, за відсутності родичів установлює замок на дверях своєї кімнати). Але частіше діти авторитарних батьків пристосовуються до стилю сімейних відносин і стають невпевненими у собі, менш самостійними і менш морально зрілими, ніж їх однолітки, які мають більше свободи.

Новий віковий етап (ранню юність) вважають третім світом, що існує між дитинством і дорослістю. У цей час дитина опиняється на порозі реального дорослого життя. 15 (або 14–16) років – перехідний період між підлітковим і юнацьким віком. Цей час припадає на 9 клас, якщо мати на увазі 11-річну загальноосвітню школу. У 9 класі вирішується питання про подальше життя: що робити – продовжити навчання в школі, піти в коледж чи працювати? Суспільство вимагає від старшого підлітка професійного самовизначення. Для цього він повинен розібратися у власних здібностях і схильностях, мати уявлення про майбутню професію і про конкретні способи досягнення професійної майстерності в обраній галузі. Це вкрай складне завдання, а тим паче у наш час – переломний історичний період, коли руйнуються вироблені попередніми

поколіннями стереотипи, цінності, зокрема, уявлення про значущість освіти і престижність тієї чи іншої професії. Не всі старші підлітки можуть обрати професію і пов'язаний з нею подальший шлях навчання. Багато хто з них тривожні, емоційно напружені і лякаються будь-якого вибору.

У перехідний період притупляється гострота сприйняття однолітків. Інтерес викликають дорослі, чий досвід, знання допомагають орієнтуватися в питаннях, пов'язаних з майбутнім життям. Юність, зазвичай, вважають бурхливою, об'єднуючи її в один період з підлітковим віком. Пошуки сенсу життя, свого місця у світі можуть стати особливо напруженими. Виникають нові потреби інтелектуального і соціального порядку, задоволення яких стане можливим тільки в майбутньому, іноді – внутрішні конфлікти і труднощі у відносинах з оточуючими. Але не у всіх дітей цей період виявляється напруженим: деякі старшокласники плавно і поступово просуваються до переломного моменту в своєму житті, а потім порівняно легко включаються в нову систему відносин. Їм не властиві романтичні пориви, які асоціюються з юністю, а притаманний спокійний, упорядкований стиль життя. Вони більше цікавляться загальноприйнятими цінностями, більшою мірою орієнтуються на оцінку інших, спираються на авторитет. У них, як правило, хороші відносини з батьками, а вчителям вони практично не завдають клопоту. Проте такий благополучний перебіг ранньої юності приносить і певні мінуси в особистісному розвитку. Діти менш самостійні, більш пасивні, іноді більш поверхневі у своїх уподобаннях та захопленнях. Повноцінне становлення особистості проходить через пошуки і сумніви, характерні для юнацького віку. Ті, хто пройшов через них, зазвичай незалежні, творчо ставляться до справи, мають більш гнучке мислення, що дозволяє приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходив в цей час легко.

Є ще два варіанти розвитку. Це, по-перше, швидкі, стрибкоподібні зміни, які, завдяки високому рівню саморегуляції, добре контролюються, не викликаючи різких емоційних зривів. Діти рано визначають свої життєві цілі і наполегливо прагнуть їх досягнення. Однак при високій довільності, самодисципліні у них слабше розвинені рефлексія й емоційна сфера.

По-друге – пошуки власного шляху. Такі діти погано себе розуміють, не впевнені в собі, вони імпульсивні, непослідовні у вчинках і стосунках, недостатньо відповідальні.

Динаміка розвитку в ранній юності залежить від низки умов. Насамперед, це особливості спілкування зі значущими людьми, які суттєво впливають на процес самовизначення. У перехідний період від підліткового до юнацького віку у дітей виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. У старших класах ця тенденція посилюється.

При сприятливому стилі відносин в сім'ї після підліткового віку – етапу відчуження від дорослих – зазвичай відновлюються емоційні контакти з батьками, причому на більш високому, свідомому рівні. При відносному прагненні до самостійності діти зберігають потребу в життєвому досвіді і допомозі старших; сім'я залишається тим місцем, де вони відчують себе спокійно і впевнено. З батьками обговорюються життєві перспективи, головним чином, професійні, а також уточнюються найважливіші плани на майбутнє, аналізуються способи досягнення поставлених цілей, труднощі, пов'язані з навчанням. Життєві плани діти можуть обговорювати і з вчителями, і зі своїми дорослими знайомими, чия думка для них важлива. Старшокласник ставить до близького дорослого як до ідеалу. У різних людей він цінує різні якості, які виступають для нього як еталони в різних сферах: людських стосунках, моральних нормах, різних видах діяльності.

Відносини з дорослими, хоча і стають довірливими, зберігають певну дистанцію. Зміст такого спілкування залишається особистісно значущим для дитини, але це не інтимна інформація. У спілкуванні з дорослими їм не обов'язково досягати глибокого саморозкриття, відчувати реальну психологічну близькість. Ті думки і цінності, які вони отримують від дорослих, потім перевіряються в спілкуванні з однолітками – спілкуванні «на рівних».

Спілкування з однолітками теж є необхідним для процесу самовизначення в ранній юності, але воно має інші функції. Якщо до довірливого спілкування з дорослим старшокласник вдається переважно у проблемних ситуаціях, коли йому самому складно прийняти рішення, пов'язане з його планами на майбутнє, то спілкування з друзями залишається інтимно-особистісним. З найкращим другом або подругою

обговорюються випадки найбільших розчарувань, стосунки з однолітками – представниками протилежної статі. Таке спілкування вимагає взаєморозуміння, внутрішньої близькості, відвертості. Водночас підвищуються вимоги до дружби, ускладнюються її критерії. Юність вважається привілейованим періодом дружби, але самі старшокласники вважають справжню дружбу рідкісною. Емоційна напруженість дружби знижується при появі любові. Юнацька любов передбачає більшу ступінь інтимності, ніж дружба, і вона ніби включає в себе дружбу. Після захоплень у підлітковому віці може з'явитися перша справжня закоханість. Юнацькі мрії про кохання відображають найперше потребу в емоційному теплі, розумінні, душевній близькості. Протиставлення любові як високого почуття і біологічної сексуальної потреби особливо різко виражено у хлопчиків. Закохуючись, вони відчують сильний, позбавлений тонкого психологічного змісту, еротизм. Хлопчики часто перебільшують фізичні аспекти сексуальності, а деякі намагаються від цього відмежуватися. Зазвичай, у таких випадках проявляється психологічний захист у вигляді аскетизму або інтелектуалізму. Замість того, щоб навчитися контролювати прояви власної чуттєвості, вони прагнуть їх повністю нівелювати: аскети – тому, що чуттєвість «брудна», а інтелектуали – тому, що вона «нецікава».

Старшокласники, як і підлітки, схильні наслідувати один одного і самостверджуватися в очах однолітків за допомогою дійсних чи уявних «перемог». Не лише в середніх, а й у старших класах закоханість нагадує епідемію: щойно з'являється одна пара, тут же закохуються всі інші. Зазвичай, захоплюються одночасно однією і тією ж найбільш популярною в класі дівчинкою (або хлопчиком). Здатність до інтимної юнацької дружби і романтичної любові, що виникає в цей період, позначиться в майбутньому дорослому житті.

Ці найбільш глибокі відносини визначають важливі сторони розвитку особистості, моральне самовизначення, але й те, кого і як буде любити вже доросла людина. Для ранньої юності характерна спрямованість у майбутнє. У цей порівняно короткий термін необхідно створити життєвий план – вирішити питання, ким бути (професійне самовизначення) і яким бути (особистісне чи моральне самовизначення).

Діти в 16–17 років, незалежно від темпераменту, виглядають більш стриманими, врівноваженими, ніж в 11–15. У цей час починає розвиватися і моральна стійкість особистості. У своїй поведінці старшокласник дедалі більше орієнтується на власні погляди, переконання, які формуються на основі набутих знань і свого, нехай не дуже великого, життєвого досвіду. Самовизначення, стабілізація особистості в ранній юності пов'язані з формуванням світогляду. Ще один момент, пов'язаний із самовизначенням – зміна навчальної мотивації. Провідною діяльністю старшокласників вважається навчально-професійна, де навчання розглядається як необхідна база, передумова майбутньої професійної діяльності. Саме в старшому шкільному віці з'являється свідоме ставлення до навчання. Старшокласник прощається з дитинством, зі своїм звичним життям та намагається вирішити, ким бути і яким бути в своєму майбутньому житті.

Життєвий план – це не те саме, що підліткові мрії про майбутнє. Плани, які зводяться до наміру вчитися, займатися в майбутньому цікавою роботою, мати вірних друзів та багато подорожувати, ще не можна назвати життєвою перспективою. Старшокласник повинен не просто уявляти своє майбутнє в загальних рисах, а усвідомлювати способи досягнення поставлених життєвих цілей.

У випускному класі діти зосереджуються на професійному самовизначенні. Воно передбачає самообмеження, відмову від підліткових фантазій, в яких дитина могла стати представником будь-якої, найпривабливішої професії. Старшокласнику доводиться орієнтуватися в різних професіях, що зовсім не просто, оскільки в основі ставлення до професій лежить не власний, а чужий досвід – відомості, отримані від батьків, друзів, знайомих, з телепередач і та ін. Цей досвід, зазвичай, абстрактний, не пережитий, не вистражданий дитиною, адже потрібно вірно оцінити свої об'єктивні можливості – рівень навчальної підготовки, здоров'я, матеріальні умови сім'ї і, головне, свої здібності і схильності. Самовизначення, як професійне, так і особистісне, стає центральним новоутворенням ранньої юності. Це нова внутрішня позиція, що охрплює усвідомлення себе як члена суспільства, прийняття свого місця в ньому. Самовизначення пов'язане з новим сприйняттям часу –

співвідношенням минулого і майбутнього, сприйняттям сьогодення з точки зору майбутнього. Старшокласник відчуває себе то дуже молодим, навіть зовсім маленьким, то, навпаки, людиною із доволі поважним життєвим досвідом. Лише поступово встановлюється зв'язок між «мною як дитиною» і «тим дорослим, яким я стану», наступність сьогодення і майбутнього, яка є важливою умовою особистісного розвитку. За сприятливих умов розвитку старшокласник прагне в майбутнє не тому, що йому погано в сьогоденні, а тому, що попереду буде ще краще. Усвідомлення часової перспективи і побудова життєвих планів вимагають упевненості в собі, у своїх силах і можливостях. Діти саме в цей період відрізняються оптимістичним поглядом на себе, свої можливості і не дуже тривожні. Все це, безумовно, пов'язано з формуванням «Я-концепції» і необхідністю самовизначення.

У випускному класі ситуація стає більш напруженою. Життєвий вибір, який минулого року був досить абстрактним, стає реальністю. Частина старшокласників має «оптимістичну» самооцінку. Вона не занадто висока, в ній гармонійно співвідносяться бажання, домагання й оцінка власних можливостей, а й інших – самооцінка висока і глобальна, та охоплює всі сторони життя, поєднуючи бажане і реально досяжне. Інша група дітей відрізняється, навпаки, невпевненістю в собі, переживанням розриву між домаганнями і можливостями, який ними усвідомлюється. Їхня самооцінка низька, конфліктна. У юнацькому віці інтенсивно розвивається саморегуляція, підвищується контроль за своєю поведінкою, проявом емоцій. Настрій у ранній юності стає більш стійким і усвідомленим⁴¹.

Розвиток дитини, як правило, відбувається в умовах суспільства, нерозривно пов'язаний із націленими розвивальними впливами на підростаючу особистість оточуючих людей. Поняття «формування» психічних якостей підростаючої особистості актуалізує соціальну зумовленість психічного розвитку дитини в умовах суспільства. У процесі форму-

⁴¹ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП КЛИМЕНКО, 2015. С. 38.

вання можна виокремити стихійну компоненту (тобто зміни під впливом некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних підліткових об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований процес змін особистості, або ж її окремих сторін і якостей внаслідок спеціально організованих впливів⁴².

Питання для самоконтролю:

1. Вікова криза особистості: поняття та основні види.
2. У якому віці з'являється здатність до критичного мислення у дітей?
3. Назвіть фактори психічного розвитку особистості.
4. Охарактеризуйте особливості уваги молодших школярів.
5. У чому полягають особливості провідної діяльності підліткового віку?

⁴² Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури. 2012. С. 18.

Розділ 3

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ З ДІТЬМИ ТА НЕПОВНОЛІТНИМИ

Одним із найскладніших етапів розвитку особистості є період дитинства та неповноліття. Впродовж цього часу формуються основні засади розвитку особистості. Практично визначається подальша доля людини. Переважно у підлітковому віці завершується формування характеру та становлення особистості. Усе це відбувається під час активного динамічного впливу соціального середовища та суспільства загалом. Відповідно, проблеми злочинності неповнолітніх розвиваються під впливом тих самих факторів, що і злочинність. Нещодавно зросла кількість і жорстокість злочинів серед дітей та підлітків. Якісні показники злочинів серед неповнолітніх можна сприймати прогностичними для всієї злочинності.

Ця проблема існує не лише в Україні, а у всіх суспільних середовищах різних держав світу. Цікавою є інформація про випадки насильства, спрямованого на неповнолітніх в інших країнах Європи, наприклад, Німеччини. Так, директор Федерального відомства з кримінальних справ цієї країни Гольгер Мюнх представив статистику випадків застосування насильства щодо дітей. В 2018 році було вбито 136 дітей (63 умисних вбивств), щодня 40 дітей стають жертвами сексуальних домагань⁴³. «У 2019 році вбито 112 дітей (46 умисних убивств), на 9 відсотків більше дітей (15936), які стали жертвами сексуальних домагань, зокрема, йдеться про 235 зґвалтувань, яких стало на 20 відсотків більше. Три чверті жертв – дівчата, чверть – хлопчики. Понад 10 відсоткам гвалтівників у 2019 році ще не виповнилося 14 років, а 21 відсоток із них – у віці від 14 до 18»⁴⁴. Кожен восьмий, або

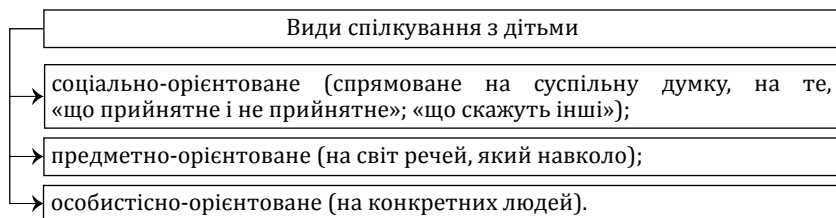
⁴³ В ФПГ жертвами сексуального насильства ежедневно становятся 40 детей.
URL: <https://www.dw.com/ru/>

⁴⁴ Чи стають діти в Німеччині частіше жертвами насильства через карантин.
URL: <https://www.dw.com/uk/>

навіть кожен сьомий дорослий житель Німеччини в дитинстві або юності зазнав сексуального домагання або насильства. У кожному класі кожної німецької школи є один-два учні або учениці, які зазнавали такої наруги. У Німеччині зросла кількість злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією, – за 2019 рік таких випадків 12262 – на 65 відсотків більше, ніж у 2018-му. Понад 40 відсотків фігурантів справ, пов'язаних із дитячою порнографією, – молоді люди у віці до 21 року, 23 відсотки – у віці від 14 до 18 років і 12 відсотків – молодші 14⁴⁵. Вирішення цієї проблеми не стільки в переслідуванні та покаранні малолітніх злочинців, скільки у профілактичних заходах педагогів і працівників підрозділів ювенальної превенції. Попередження злочинів серед дітей і неповнолітніх є вагомим аспектом запобігання злочинності загалом.

Особливості спілкування з дітьми

Узагалі спілкування можна вважати універсальним методом взаємодії між людьми. Завдяки йому людина утверджується в житті, впливає на когось і сама перебуває під впливом інших, отримує інформацію про зміст довкілля і захищає себе.

Кожний із цих видів передбачає пізнання людиною, зокрема дитиною, довкілля, самої себе та свого місця у соціумі. Пріоритети визначаються конкретними обставинами, віком дитини, її потребами вчасного розвитку та індивідуальними особливостями. Довірливе спілкування не може бути на-в'язливим, воно має виникнути з природного бажання ін-шої сторони. Процес контактування проходить у своєму розвитку певні етапи (стадії). Затримка того чи іншого або

⁴⁵ Чи стають діти в Німеччині частіше жертвами насильства через карантин.
URL: <https://www.dw.com/uk/>

спроба пропустити якийсь із них, «перестрибнути», можуть зруйнувати взаємодію.

Отже, успіх процесу взаємодії значною мірою залежить від послідовності його розвитку та здійснення переходу на іншу стадію тільки за наявності певних ознак контакту. Такими умовними етапами контактної взаємодії можна вважати:

- виникнення бажання;
- пошук спільних інтересів;
- реалізацію способів індивідуального впливу і взаємної адаптації через погоджену взаємодію.

Забезпечувати спілкування також можна на різних рівнях:

- вербальному (словесному);
- невербальному (безсловесному);
- підсвідомому.

Останній чинник зумовлює особливий вплив не тільки того, про що говорять, а й як говорять. Отож, найголовнішою умовою контакту між працівниками підрозділів ювенальної превенції та дітьми є щирість і чесність, до яких діти особливо чутливі. Найбільш поширені засоби – голос (його тембр і сила), погляд, лексика, інтонація мовлення.

Вельми важливим моментом під час спілкування є, напевне, взаємний емоційний контакт, сповнений вражень і задоволення. Основою такого невимушеного контакту завжди постає щира зацікавленість працівників підрозділів ювенальної превенції усіма справами дитини, вміння формувати діалог, який ґрунтується на принципах партнерства, рівноправ'я, взаємоповаги, визнання та розуміння. Дорослим важливо пам'ятати, що діалог не можна перетворювати у монолог. Тобто, щоб замість партнерського спілкування не зосереджуватися тільки на собі чи тільки на дитині. У таких випадках контакт буде втрачений.

З огляду на це надзвичайно важливо, щоб у процесі реалізації взаємин «Я – ТИ» акцент ставився не на «Я» чи на «ТИ», а на їхній зв'язок, який об'єднує два різні особистісні світи. Вияв цього «Я – ТИ» можливий за умови довіри вихованця до вихователя, що ґрунтується на механізмі емпатії. Отже, момент єднання – обов'язковий фактор досягнення виховних цілей. Усе це слушно й актуально і для сім'ї та сімейного виховання дітей, яким необхідно почуватися не тільки улюбленцями

своїх рідних, а й потрібними їм, навчитися здатності розуміти інших, і бути готовими завжди прийти їм на допомогу, зокрема і добрим словом.

До компонентів спілкування між працівниками підрозділів ювенальної превенції та дітьми насамперед уходять:

- зворотний зв'язок;
- взаємна повага;
- уважне слухання;
- активне слухання;
- відвертість;
- розуміння;
- обов'язки;
- різноманітність;
- запобігання припущенню;
- виразність.

Професійне спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції передбачає:

1) формування першого враження та уточнення актуального емоційного стану;

2) усунення психологічних бар'єрів та встановлення психологічного контакту;

3) досягнення мети (здійснення психологічного впливу та отримання необхідної інформації чи зміна поведінки в бажаному напрямі);

4) завершення спілкування та вихід з контакту;

5) оцінка та корекція процесу взаємодії.

Процес установалення довірчих відносин з дітьми, які характеризуються порушенням соціалізації, охоплює тривалий час.

На першому етапі важливо сформувати у дитини відчуття безпеки у взаємодії через прояв позитивного ставлення до неї, уваги до її переживань та потреб, інформування про те, яким чином і для чого буде відбуватися процес її взаємодії з поліцейським ювенальної превенції.

На другому етапі роботи, коли довіра сформована, дитина нерідко намагається перевіряти відносини, проявляє гнів, агресію та інші негативні реакції, очікуючи у відповідь негативного ставлення до себе. Поведінка дитини може набувати різних деструктивних форм, тому важливо встановити певні

межі. Важливо дати дитині зрозуміти, що її не будуть зневажати, проте це не означає вседозволеності.

Третій етап – заключний, на цьому етапі зусилля спеціаліста повинні бути спрямовані на те, щоб підготувати дитину до завершення роботи.

Спілкування з дорослими є одним з вирішальних чинників розвитку дитини. Вона не може жити і розвиватися поза практичним і мовним спілкуванням з дорослим. У спілкуванні відбувається усвідомлення дитиною свого досвіду, систематизація та накопичення життєвого досвіду, визначення способу вирішення життєвих завдань (пошуку врегулювання різних ситуацій).

Мотиви спілкування дитини зумовлені її основними потребами, передусім у нових враженнях (пізнавальні), активній діяльності (ділові), визнанні і підтримці (особистісні).

Пізнавальні мотиви спілкування породжені потребою у нових враженнях, що спонукає її звертатися із запитаннями до дорослих. Ділові мотиви спілкування виникають у процесі задоволення потреби дитини в активній діяльності, внаслідок усвідомлення необхідності допомоги дорослих. Особистісні мотиви (потреба у визнанні та підтримці) становлять суть спілкування дитини і дорослого. На відміну від пізнавальних і ділових, які виконують службову роль і опосередковують досягнення дитиною віддалених, кінцевих мотивів, особистісні мотиви остаточно задовольняються у спілкуванні.

Отже, розуміння та вміле формування відповідної мотивації сприятиме встановленню працівниками підрозділів ювенальної превенції психологічного контакту з дітьми.

На перебіг діяльності дитини, ставлення до себе, до однолітків і дорослих впливає її емоційний стан. Позитивне налаштування на сприймання навколишнього світу свідчить про наявність у дитини сприятливих переживань. Натомість усі інші види емоційних проявів – це тривожний симптом, який вказує на проблеми в емоційній та особистісній сферах. Так, амбівалентне ставлення може вказувати на наявність у дитини суперечливих переживань, глибокого внутрішнього конфлікту, а індіферентне – на байдужість, «заблокованість» пізнавальних і соціальних потреб.

Особливості емоційної сфери дитини визначають за такими показниками:

1. Емоційний фон. Він може бути позитивним або негативним, і демонструє ступінь емоційного благополуччя дитини.

2. Вираженість емоцій. Дає змогу з'ясувати, наскільки багатим і різноманітним є емоційний світ дитини, чи вміє вона виражати відтінки емоцій чи відповідає прояв емоцій ситуації.

3. Емоційна лабільність. Нестійкий емоційний стан, який легко змінюється під впливом зовнішніх обставин, може ускладнювати відносини з іншими та негативно впливає на ефективність діяльності.

За критерієм параметру, на основі якого реєструється емоція, методи діагностики можна поділити на такі види:

- методи діагностики на основі слухових критеріїв;
- діагностика на основі змін поведінки (рухи, міміка тощо);
- діагностика на основі вибору кольору;
- діагностика на основі малюнку;
- діагностика на основі відповідей на питання (тестові методи);
- діагностика за допомогою ляльки.

Основними методами для визначення особливостей емоційного розвитку й оцінювання емоційного стану дитини є спостереження та проєктивні методики. Показниками емоційного стану дитини є контактність, тривалість зосередження уваги, реакція на заохочення та осуд, загальний емоційний фон.

Отже, спілкування з дітьми принципово відрізняється від спілкування з дорослими. Під час спілкування з дітьми різного віку важливо забезпечити їх базовими потребами: в безпеці, фізичній зручності, у визнанні як особистості. можливості бути собою, відчувати себе дитиною. Зазвичай діти є емоційними та непередбачуваними співрозмовниками. Для ефективної комунікації з дітьми працівники підрозділів ювенальної превенції повинні проявляти емпатію та креативність.

Спілкування та психофізіологічні особливості віку дитини

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу людини на вікові періоди, що вимірюються

роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Фізіологічні та психологічні особливості кожного вікового періоду зумовлюють відповідні рекомендації щодо комунікації з дітьми.

Важливо зважати на особливості комунікації відповідно до вікової категорії неповнолітніх.

Психофізіологічні особливості віку 3–5 років:

- мимовільне запам'ятовування і відтворення інформації;
- відсутність логічних зв'язків у процесі мислення;
- слабка та випадкова деталізація;
- фрагментарне сприйняття;
- слабка орієнтація в часі, періодизація якого носить

умовний характер до 7 років.

Під час спілкування з дітьми раннього дитинства важливо звернути увагу на їх підвищену образливість і чутливість до визнання їх здобутків. Часто можуть виникати емоційні спалахи з дрібниць та гротескове перебільшення власних успіхів. Діти сприймають себе та інших недиференційовано, часто перебільшують свою значущість. Вони не можуть зрозуміти, що дорослі не відчувають і не сприймають їх внутрішній світ. У спілкуванні не хочуть говорити про себе, а зазвичай дають короткі відповіді або описовий звіт.

У цьому віці діти ще погано визначають на око відстані між предметами, розмір приміщення та розміри предметів. Кольори розрізняються, як правило, тільки основні, змішані просто не сприймаються (наприклад, фіолетовий) або, точніше, не визначаються так, як це роблять дорослі. Невизначений або складний колір діти часто називають своїми словами. Для встановлення кольору (машини, одягу або інших речей) можна показати дитині справжні речі, кольорові зображення або попросити її намалювати побачене за допомогою кольорових олівців або фломастерів. Запропонуйте дитині прокоментувати намальоване нею для уточнення кольору.

Події, що відбуваються, дитина сприймає оповідно, не виділяючи головного і другорядного, надаючи емоційне забарвлення всього побаченого і почутого. У цьому віці ще не сформовано сприйняття часу. Заповнений подіями час протікає швидше. Не заповнений час переоцінюється у бік збільшення. Наприклад, кожні 2–3 хвилини дитина може перепитувати:

«А двадцять хвилин вже пройшло?» Тому при опитуванні дитини необхідно ставити конкретні, деталізовані, навідні запитання, які мають завжди альтернативний вибір. Наприклад: «Коли ти побачив цього дядька, у вікнах будинків вже горіло світло чи ні?» Альтернативність у питаннях обумовлена тим, що діти в цьому віці схильні в усьому погоджуватися з дорослими, особливо якщо запитувач має велике значення для дитини (поліцейський, мама, педагог). Іноді бувають ситуації, коли у дитини питають: «У цю куртку був одягнений дядько?», роблячи інтонацією наголос на слові «цю». Дитина в більшості випадків відповідає ствердно, адже вона бачить, що від неї хочуть почути саме це. Після декількох подібних питань і ствердних відповідей працівник поліції дратується і вся взаємодія закінчується плачем дитини.

Бажано проводити спілкування з дітьми у вигляді яскравих малюнків, оповідей, казок із додаванням фотографій можливих підозрюваних. Під час спілкування використовуйте слова схвалення та випромінюйте емоційні позитиви. З 4-річного віку з'являється інтерес до тіла, починається статевая ідентифікація; в сім'ї формується ставлення до оголеного тіла.

Психофізіологічні особливості віку 5–6 років:

- неструктурованість послідовності подій;
- уявлення про час доби на основі власної діяльності;
- наочно-образне мислення (опора на образ);
- відсутність здібностей у встановленні причинно-наслідкових зв'язків.

Дітям дошкільного віку притаманна яскрава уява. Вони здатні щиро вірити у деякі речі, яких насправді не було, забувають неважливі факти або можуть плутатись у свідченнях. Вони слабо орієнтуються у часі, просторі, числах, не розуміють абстракцій. Щиро вірять у правдивість інформації, отриманої від дорослих, реагують на похвалу, зазвичай сором'язливі з незнайомими людьми. У такому віці діти сконцентровані не довше 10–15 хвилин, після чого зростає рухова активність.

Психофізіологічні особливості віку 6–7 років:

- формування здатності до самостійного вибору способів поведінки і відповідальності;
- зв'язок просторової орієнтації з власним тілом;
- домінування мимовільної уваги;

– зазвичай спогади про власні психофізичні травми не закарбовуються в пам'яті.

Спілкування бажано організувати за допомогою малюнків, казок, ляльок або інших різноманітних іграшок, створюються театралізовані сюжетні постановки для відновлення та уточнення спогадів дитини. Можна використовувати аркуші паперу із схематичним зображенням тіла людини, на якому пропонується заштрихувати обговорювані ділянки, зокрема різними кольорами. Для створення та обговорення емоційно значущих образів використовується кольоровий пластилін. Бажано застосовувати рисунки із зображеннями різних осіб, предметів, пейзажів для ілюстрування, уточнення та доповнення розповіді. Якщо не вдалось розговорити дитину дошкільного віку, то спробуйте почати розмову про цікаві для неї теми: який твій улюблений мультфільм? Назви своїх героїв з коміксів, мультфільмів. Яка твоя улюблена іграшка?

Психофізіологічні особливості віку 7–11 років:

- усвідомлення свого соціального статусу та статі;
- засвоєння соціальних очікувань;
- наполегливість у бажаннях;
- збільшення словникового запасу, доступність переказу подій;
- розвиненість здатності до співпереживання;
- фантазії-мрії про турботу й увагу;
- здатність до аналізу та планування діяльності
- труднощі у виборі самостійної поведінки та обстоюванні своїх прав;
- дівчата більшою мірою орієнтуються на свої потреби, вміють приховувати переживання, демонструють соціально схвалювану поведінку.

Діти молодшого шкільного віку під час спілкування використовують достатній словниковий запас для висловлювань, вони можуть описувати подробиці, пояснювати хід подій. Вони пам'ятають факти протягом тривалого часу, розрізняють категорії «добре» та «погано», мають власну думку. Розрізняють внутрішню та зовнішню реальність. Їхні мислення та оцінки контрастні, крайні (добре-погане, свої-чужі, правильно-неправильно). З 9–10 років починають вільно виражати свої емоції, швидко говорити, можуть брехати для

самозахисту від негативних наслідків. До дорослих ставляться з довірою і відкритістю. Для них надважливим є особистий приклад дорослих, громадське оцінювання їх учинків, знань і особистих якостей. Здатність концентруватися – до 45 хвилин.

Психофізіологічні особливості віку 11–15 років:

- емансипація;
- мислення подібне до дорослих;
- здатні мислити абстрактно;
- набуття почуття вікової неповноцінності (бажання бути дорослим і невміння їм бути);
- бажання все робити по-своєму;
- підвищена стомлюваність;
- керованість уваги та пам'яті.

Діти-підлітки зазвичай мислять критично, часто висловлюють незгоду під час спілкування, потребують фактів та аргументації. Вони дуже чутливі до зовнішності, одягу, манер. Особистісно значущим для них є збереження статусу у власній соціальній групі. Важливо пам'ятати, що у підлітків спостерігаються різкі зміни емоційних станів – запальність, дратівливість, конфліктність з дорослими, зокрема через гормональні зміни у зв'язку із статевим дозріванням. Для ефективного спілкування з підлітками потрібно бути чесними, відвертими, дослуховуватись до їхньої думки та поважати як особистостей, обережно використовувати зауваження, повчальний тон, читання моралі, або наводити когось у приклад. Під час спілкування бажано використовувати пропозиції, прохання, домовленість та історії з власного життя. Здатні активно спілкуватися близько 60 хвилин.

Психофізіологічні особливості віку 15–17 років:

- юнацький нігілізм;
- прагнення до наслідування;
- прагнення до експериментів;
- несформованість здатності прогнозувати;
- бурхливий фізичний розвиток та ідентифікація себе з дорослими;
- формування сексуального потягу;
- складність формування особистої системи цінностей;
- формування сексуального потягу;
- конфлікт з культурними заборонами.

Під час спілкування з дітьми юнацького віку бажано спиратися на їхні морально-вольові якості. У цьому віці посилюється увага до особистісних, внутрішніх, психологічних якостей людини, на основі чого робиться висновок про неї. Діти юнацького віку в спілкуванні усвідомлюють цінність власної особистості, своєї неповторності. Вони прагнуть рівності стосунків з дорослими як з друзями чи порадиниками. Стратегія спілкування з дітьми юнацького віку передбачає звертання особливої уваги на їх самостійність, незалежність та автономію. Зневага до особистої незалежності часто призводить до конфліктів.

Спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції з дітьми та підлітками потребує відповідної підготовки. Бажано отримати якомога більше інформації про дитину, що забезпечить насиченість діалогу. Під час бесіди з дитиною важливо приділяти достатньо уваги її фізичним потребам. Треба періодично запитувати дитину, чи їй зручно, чи не хоче піти до туалету тощо. Під час спілкування бажано спостерігати за реакцією дитини на поведінку батьків. Дуже часто дитина після кожного питання запитально дивиться на батьків і чекає їх схвальної (або несхвальної) реакції. Особливо це проявляється в тих випадках, коли працівник підрозділів ювенальної превенції під час озвучення запитання дитині дивиться на батьків. Тому бажано, щоб батьки знаходилися позаду дитини.

Ефективне спілкування з дітьми та підлітками потребує дотримання семи основних правил⁴⁶:

1. Упродовж спілкування контролюйте свої емоції та уникайте проявів негативного емоційного впливу на психіку дитини, адже це може ускладнити спілкування та призвести до виникнення негативних установок щодо поліцейських.

2. Підтримуйте доброзичливий, товариський стиль розмови, демонструйте своє позитивне ставлення (через привітний погляд, посмішку, прямі слова типу «радий тебе бачити», «як добре, що ми знайшли тебе» тощо).

⁴⁶ Пам'ятка працівника Національної поліції України : інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських / уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 52 с.

3. Навчіться слухати та чути дитину, щоб зрозуміти причини її поганої поведінки. Спробуйте поставити себе на місце дитини через заглиблення у її внутрішній світ, уявіть, як би Ви поводитися на її місці.

4. Під час розмови уважно підбирайте слова. Кожне Ваше слово має величезний вплив на дитину. Використовуйте інформування, пояснення, переконання, будьте зразком для наслідування (це стосується Вашого зовнішнього вигляду, певних зовнішніх рис, манер, вчинків, слів тощо).

5. Радійте успіхам дитини (осуд менш інформативний, ніж схвалення) та використовуйте позитивне підкріплення (похвалу, заохочення, схвалення, власний приклад), що сприяє формуванню позитивних звичок поведінки та подоланню наявних негативних звичок.

6. Поважайте дитину як особистість, а тому будьте завжди ввічливими, поступливими, щирими та уникайте брехні. Якщо не вдалось розговорити дитину – спілкуйтесь на цікаві для неї теми.

7. Запропонуйте дитині свою допомогу у подоланні наявних проблем, вирішити які вона ще не в змозі, адже до досягнення повноліття (до 18 років) діти вважаються неповнолітніми.

Спілкування з дітьми за допомогою гри

Ефективним засобом спілкування з дітьми є гра. Вона формує розуміння спільності деяких проблем дітей і дорослих, а розв'язання їх у грі допомагає дітям краще засвоювати соціальні норми і ролі. Гра для дитини дошкільного віку є провідним і найбільш природним видом діяльності, важливою умовою повноцінного розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку. Дитячі ігри взагалі – це єдина природна праця дитини, до якої вона береться без примусу і зовнішнього впливу. Водночас вони є чудовим засобом прищеплення практично всіх якостей характеру, які ми цінуємо у людей, але які часто намагаємося прищеплювати вербальними, тобто словесними, методами або простим привчанням, навчанням чи вправлінням.

Граючись, дитина вчиться жити. Під час гри вона досить легко опановує, розуміє суть і запам'ятовує її основні правила. У подальшому такі навички їй знадобляться. Крім того,

під час гри дитина мусить оцінювати ситуацію і самостійно ухвалювати рішення; пізнає потребу співробітництва, привчається поважати права іншого учасника гри, навчається стримувати себе і свої негативні емоції; натомість виробляти доброзичливість і щирість. Жодна інша діяльність не здатна дитині дошкільного віку дати стільки позитивних емоцій, які так потрібні їй для здорового психічного і фізичного розвитку.

Не меншу користь приносять ігри і в старшому віці, але за умови поглиблення їх соціального змісту.

Мала дитина безперервно потребує діяльності і стомлюється не від неї, а від її одноманітності. Навіть поєднання різних видів діяльності не викликає різкої зміни динамічних стереотипів, не порушує духовної рівноваги дитини, а стає послідовним фрагментом її життя, який розгортається безпосередньо. Головне – не допускати (особливо у віці до 3 років) різкого, швидкого переходу з одного виду діяльності на інший, який не має з попереднім логічного зв'язку, тим паче, якщо він мало відомий або зовсім не відомий дитині. Це викликає протест, небажання, навіть хворобливий страх перед тим новим, що пропонують. Ось чому діти болісно реагують на те, що їх відволікають від іграшки або гри, яка їх цілковито захоплює.

Безапеляційно втручаючись у світ дитячої гри, дорослі травмують, руйнують світ фантазій, травмують психіку дитини, деформують її уяву або, зрештою, дають хибні зразки поведінки з почуттями інших та ставлення до продуктів їхньої праці. Тому так важливо бути тактовними з дітьми, зайнятими іграми та іграшками.

Не менш важливою для дитини будь-якого віку є можливість побути наодинці зі своїми думками. Адже численні життєві враження потребують усвідомлення і закріплення. Тому не тривожте дитину нетерміновим до неї звертанням – краще поспостерігайте за нею, за виразом її обличчя, поглядом, рухами. Спробуйте вгадати її настрій, зрозуміти його причину, відзначити про себе, наскільки адекватно до ситуації вона виявляє емоції. Такі спостереження дозволять працівникам ювенальної поліції глибше і краще зрозуміти свою дитину, налагодити з нею довірливі стосунки, а за потреби навчати її адекватного вияву емоцій.

Дитина, яка в ранньому віці потребувала насамперед суто фізичного контакту, у міру дорослішання шукає вже зовсім інші форми уваги до себе з боку дорослих: вона прагне співчуття, усмішки, спілкування. У дошкільному віці, як правило, намагається першою заговорити, задає численні запитання, які за змістом до безкінечності йдуть від одного «Чому?» до іншого «Чому?». Вона починає усвідомлювати, що інші люди мають думки й уподобання, які відрізняються від її суджень, мають свої наміри, які також не завжди збігаються з її. Це розуміння надзвичайно важливо підтримувати у дитині й тоді, коли вона дорослішає, що дозволить пом'якшити дитячий егоїзм, зняти можливе напруження взаємовідносин.

Проте не варто чекати швидких результатів – обопільне розуміння, яке лежить в основі партнерства між дорослими й дітьми, не завжди формується легко, просто і швидко. Йому дуже шкодить моралізування, менторський тон.

Особливості опитування неповнолітніх, які стали свідком/жертвою злочину

Сьогодні явище насильства щодо дітей стає більш актуальним. Як свідчать дані численних соціологічних опитувань, близько 40 % осіб, які не досягли повноліття, вважають, що ця проблема є актуальною для нашої країни. Діти стають учасниками проваджень у різних ситуаціях: вони можуть стати жертвою чи свідком кримінального діяння, їхні батьки можуть розлучатися, і дитині доводиться висловити думку перед суддею або стати учасником процедури ретельного обстеження умов життя. Якщо діти стають учасниками провадження, вони переживають напруження, тривогу, страх, почуття вини та сорому і, як правило, не розуміють його мету, не знають юридичних термінів і своїх прав у провадженні, їх лякає незнайома ситуація та люди.

Діти – це особливі свідки у провадженні через свій розвиток, когнітивні навички, залежність від тих, хто їх виховує, і пережиту жорстокість. Умови і характер провадження також впливають на свідчення дітей, а тому дуже важливим стає планування і підготовка до бесіди з дитиною для того, щоб отримати достовірні відомості, необхідні для розслідування злочину і недопущення повторного травмування дитини.

Зміст і форма свідчень дитини залежить від характеру обставин справи. *Дитині важче помітити, запам'ятати й описати події, які:*

- незвичні;
- незрозумілі;
- опис яких вимагає особливої інформації;
- яка виходить за межі знань дитини про навколишній світ;
- травматичні для дитини, пов'язані із сильними емоціями та негативним досвідом.

Своєю чергою, у випадку розповіді дитини про травматичний досвід слід враховувати відсутність запам'ятовування тих елементів злочину, які супроводжувалися негативними емоціями. Особливе значення мають емоції у випадку отримання свідчень від дітей – жертв сексуального насильства, оскільки ці події викликають у дитини почуття провини, сором, самозвинувачення, нехтування та засудження оточуючих.

У цій категорії справ дитина може бути не готовою до розмови на тему, якщо її сильно залякали. Особа, яка вчинила злочин, могла застосувати декілька стратегій, аби стримати дитину від розголошення факту сексуальної експлуатації: погроза вбивством або заподіянням фізичної шкоди («Я тебе вб'ю, якщо ти комусь про це розкажеш»; «Я вб'ю твою маму»); підкуп (винагорода за покірність дитини у формі подарунків), маніпулювання («Якщо ти комусь про це скажеш, я припиню тебе любити»; «Якщо ти розповіси про це, станеться щось погане з тобою або близькою тобі людиною»; наприклад, «Тебе віддадуть у дитячий будинок»), а також обтяження дитини почуттям вини та спільної відповідальності за хід подій («Ти сам цього хотів»).

Дитині важко описати словами досвід сексуальної експлуатації, яка належить до подій, що викликають сором, і тому дитина розкриває інформацію про неї з труднощами, часто поступово, винятково в сприятливих умовах.

На сприйняття певної інформації суттєво впливають умови, в яких відбувається спілкування. Важливими є:

- відстань свідка від місця події;
- перспектива, з якої він може сприймати інформацію;
- час перебування під впливом різних подразників;
- інші події, що є тлом для основної події;

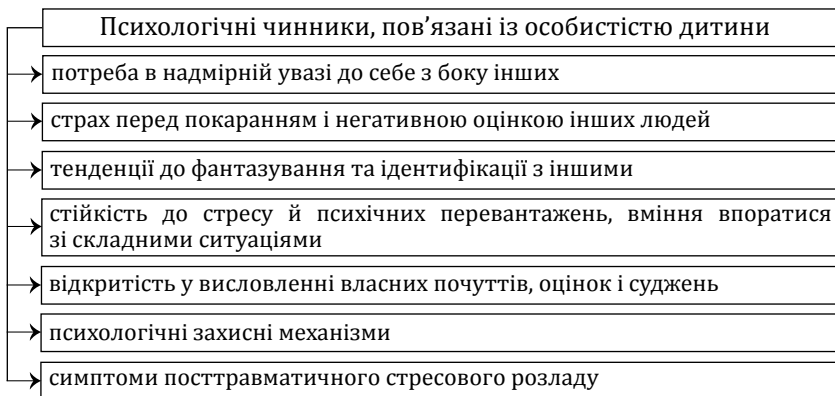
- елементи, які перешкоджають у сприйнятті інформації (наприклад, галас);
- освітлення;
- можливість використання при сприйнятті інформації різних аналізаторів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику).

Пошкодження слідів пам'яті в період між опитуванням і подією можуть спричинити:

- особи з близького оточення дитини свідомо або несвідомо, через розмови з нею, навіювання власних оцінок та інтерпретації подій;
- новий досвід дитини, який накладається на наявний;
- інші важливі в житті дитини події;
- зміни в середовищі дитини, які зазвичай є наслідком розкриття нею інформації про обставини злочину та початком процедури розслідування.

Діти люблять таємниці, і злочинець може використовувати це в своїх корисливих цілях. Наприклад, він може укласти «угоду» з дитиною: не говорити нікому про подію. Дитина підтримує цю гру, і під час бесіди не «видасть» його. Але якщо запитати дитину: «А може цей дядько просив тебе нікому не говорити про це?», вона продовжить спілкування, адже заборони на «розголошення» факту розмови з дядьком у неї немає.

У групі психологічних чинників, пов'язаних із особистістю дитини, малолітнього свідка або потерпілого, важливу роль виконують його індивідуальні риси, сформовані в результаті попередніх пережитих подій і досвіду.

Значну роль у готовності дитини до дачі свідчень та відвертості розповіді виконують її взаємини з близькими людьми. Очевидним є те, що діти залежать від батьків та опікунів. Від впливу близьких людей часто залежить мотивація дитини до давання показань, а також зміст і форма її розповіді.

Це особливо помітно у справах про насильницькі злочини, вчинені на сімейному ґрунті, в яких підозрюваним/обвинуваченим є особа, близька дитині, важлива в її оточенні. Часто дитина має стосовно неї амбівалентні почуття: любові, захоплення, ненависті, огиди, страху. Діти, які після важкого досвіду користуються підтримкою, добрим ставленням і розумінням з боку близьких людей, висловлюються під час допиту дуже вільно, відкрито й відповідно до власних автентичних слідів пам'яті.

У випадку малолітніх свідків і потерпілих слід підкреслити роль, яку виконують їхні відносини з учасниками процесу та іншими особами, які беруть участь у справі, обвинуваченим, потерпілим, іншими свідками тощо, як у щоденному житті, так і в особливій ситуації вчинення злочину, що розслідується.

На готовність до дачі показань, їх спонтанність і зміст найбільш суттєво впливає те, ким для дитини є особа, що підозрюється або обвинувачується у злочині, і якою була її поведінка у тих подіях, які є предметом розгляду, а у випадку знайомої особи – якою була її поведінка у період, що передував критичній події, та після неї, а також її позиція серед осіб, важливих для дитини.

Є певні вимоги до особи, яка здійснює опитування дитини. Серед них найважливіші такі:

- урахування рівня розвитку та можливостей дитини;
- гнучкість;
- об'єктивність;
- емпатія.

Урахування рівня розвитку та можливостей дитини полягає в тому, щоб помітити й використати в контакт з нею інформацію про її здібності у сфері комунікації, знання про навколишній світ і обставини справи, пам'ять, мислення та емоційну зрілість.

Запитання, що адресуються дитині, мають ставитися з урахуванням її мовних можливостей, а також знань і досвіду.

Гнучкість передбачає, що сам вік дитини-свідка чи жертви не має вирішального впливу на її можливості й не зумовлює вірогідності її висловлювань. Рекомендується не дотримуватися жорстких сценаріїв, прийнятих згідно з правилами, що ґрунтуються на вікових особливостях, а враховувати індивідуальні особливості дитини – темп її роботи, процес мислення й розуміння світу.

Рекомендація щодо об'єктивності нагадує про необхідність нейтрального ставлення особи, яка веде опитування, уникання тенденційності, що може проявлятися свідомо чи несвідомо у голосі, міміці, позі тіла або запитаннях, які містять вказівку щодо відповідей або їхню оцінку.

Емпатія полягає в допомозі дитині впоратися зі страхом, пов'язаним із раніше пережитим негативним досвідом та із ситуацією опитування.

Слід дотримуватись рекомендацій для налагодження позитивних відносин із дитиною – свідком чи жертвою:

- звертайтеся до дитини на ім'я;
- намагайтесь створити безпечну атмосферу, виражайте позитивне, доброзичливе ставлення до дитини; говоріть повільно, чітко, спокійним голосом;
- застосовуйте просту, зрозумілу для дитини мову;
- часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестом (хитанням головою) або інтонацією;
- переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим;
- підтримуйте відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною;
- переривайте розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно;
- перепитайте дитину, якщо не зрозумієте її висловлювань;
- якщо дитина тривалий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше;
- гідно оцініть зусилля дитини, яка дає показання, але не хваліть за конкретні відповіді, не обіцяйте винагороди;
- скажіть дитині, якщо виникне така потреба, що ви усвідомлюєте, що дитина відчуває занепокоєння, і підкресліть небезпідставність її почуття;

– коли ви намагаєтеся, щоб дитина розповідала про себе, покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка чи потерпілого більш реальною, ближчою людиною⁴⁷.

Уникайте помилок:

– не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані;

– не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді;

– не оцінюйте дитину та її висловлювання;

– не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;

– не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, «Це було небезпечно для тебе...», «Це, мабуть, було для тебе жахливим»);

– не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати;

– не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати;

– не питаєте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином; не оцінюйте близьких дитині осіб;

– не панікуйте, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад, плаче, скажіть, що розумієте її реакцію;

– не кажіть дитині «не плач», «не нервуй»⁴⁸.

Звертайте увагу на специфічні слова, які використовуються дитиною, а також ключові вирази, що стосуються справи. Це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною. У випадку дітей дошкільного віку або школярів із затримкою у розвитку під час опитування можна використати папір і олівці. Вони полегшують дитині надання інформації, яку важко передати словами.

⁴⁷ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та / або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман. за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyuny.pdf

⁴⁸ Там само.

Професійний підхід працівника підрозділу ювенальної превенції до спілкування з потерпілою дитиною допоможе отримати розгорнутий психотерапевтичний ефект:

- занурити дитину в атмосферу поваги, довіри і прийняття;
- відновити її позитивне ставлення до світу;
- розвинути навички дитини отримувати і давати позитивні і негативні зворотні зв'язки в спілкуванні, що не демонструючи захисної поведінки;
- позбавити дитину від відчуття самотності, провини, сорому;
- дати їй можливість проаналізувати почуття, спрямовані на насильника;
- послабити почуття відповідальності дитини за те, що відбувається;
- усвідомити свою здатність захистити, піклуватися про себе і не почуватися жертвою.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть і опишіть основні види спілкування на основі психологічного процесу.
2. Які етапи контактної взаємодії під час спілкування Вам відомі?
3. Назвіть основні компоненти спілкування між працівниками підрозділів ювенальної превенції та дітьми.
4. Опишіть основні етапи спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції з дітьми.
5. Охарактеризуйте основні правила ефективного спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції з дітьми та підлітками.
6. Опишіть специфіку спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції відповідно до психофізіологічних особливостей віку дитини.
7. Опишіть основні помилки, які допускають працівники підрозділів ювенальної превенції під час опитування дітей.

Розділ 4

ОФІЦІЙНЕ СПІЛКУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗ ДІТЬМИ: ОПИТУВАННЯ ТА ДОПИТ

Органи правопорядку можуть використовувати два основні підходи до проведення опитування/допиту в межах кримінального розслідування – це так званий обвинувальний (accusatorial) підхід та підхід, який спрямований на збір інформації (information-gathering methods). В межах обвинувального підходу інтерв'ю співробітниками правоохоронних органів зі слів опитуваної особи для отримання первинної фактичної інформації буде допитом, а в межах підходу, який спрямований на збір інформації, – опитуванням⁴⁹.

Допит – це процес передачі інформації про розслідуване кримінальне правопорушення, пов'язані з ним обставини і людей, змістом якої є одержання показань від особи, яка володіє відомостями, що мають значення для розслідуваного кримінального правопорушення.

Опитування – це збирання співробітниками правоохоронних органів зі слів опитуваної особи первинної фактичної інформації, що має значення для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності шляхом спонукання ними цієї особи до надання відповідей на запитання, які їх цікавлять і входять до їх компетенції.

Проведення опитування є одним із основних засобів доказування у роботі правоохоронних органів. Процес проведення такого опитування може суттєво вплинути на результат, справедливість, ефективність та надійність будь-якого подальшого кримінального провадження.

⁴⁹ Що таке узагальнена модель процесуального інтерв'ю? URL: <https://ecpl.com.ua/news/18418/>

Опитування мають наслідковий характер, тому спрямовані на збір достовірної інформації, яка може бути доказом в цивільних і кримінальних судах, щоб допомогти захистити дітей і/або затримати правопорушників. Працівники поліції використовують опитування особи, як правило, з метою виконання забезпечення повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень.

Опитування осіб може відбуватись за наявності підстав та лише за їх згодою, використовуючи їх добровільну допомогу. Такими підставами є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому Законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про: (1) злочини, що готуються; (2) осіб, які готують вчинення злочину; (3) осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання; (4) осіб безвісно відсутніх; (4) розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України; (5) реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві тощо.

У кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться оперативно-розшукова справа. Без заведення оперативно-розшукової справи проведення оперативно-розшукових заходів забороняється. Опитування громадян України здійснюється винятково за наявності таких підстав та умов:

(1) наявність оперативно-розшукової справи, заведеної винятково на підставах, визначених статтею 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

(2) здійснення опитування лише згаданими вище оперативним підрозділам;

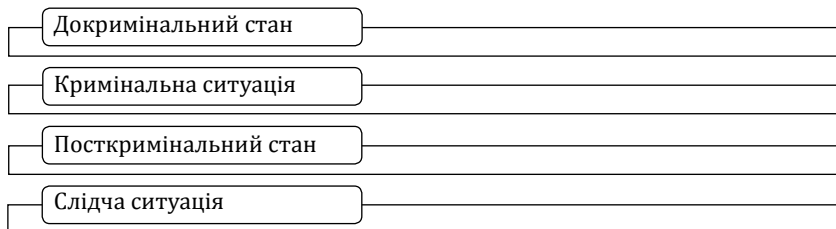
(3) виключно за згодою особи, яку планується опитувати, тобто відмова цієї особи від надання інформації буде правомірною⁵⁰.

⁵⁰ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>

В усіх інших випадках особа може бути не опитана, а допитана лише під час відкритого кримінального провадження як свідок, тобто особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню.

Істотна складність у розслідуванні кримінальних справ про насильство і зловживання щодо неповнолітніх полягає в тому, що часто єдиним джерелом важливої для слідства інформації є сама дитина. Отримання надійних і повних відомостей від неповнолітнього, а особливо – малолітнього потерпілого – непросте завдання, що вимагає від слідчого знання дитячої психології, досвіду і такту. Є низка внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на обсяг і якість показань свідків дитини чи підлітка. До внутрішніх чинників належать вікові, когнітивні, інтелектуальні, індивідуально-психологічні особливості потерпілого. Однак прояв цих якостей потерпілого залежить від зовнішніх обставин, які можуть стимулювати або нівелювати зазначені особливості.

Вирізняють докримінальний, кримінальний і посткримінальний стан та слідчу ситуацію⁵¹

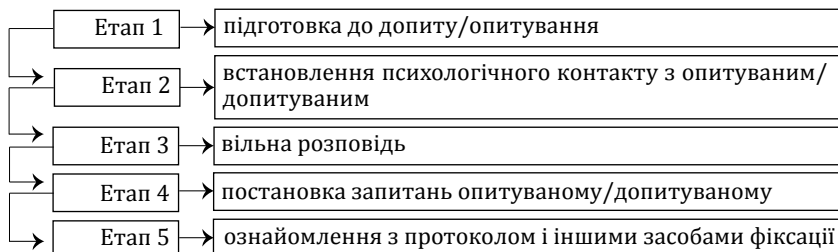
Докримінальний стан запам'ятовується дитиною, як правило, добре, а свідчення можуть дати цінну інформацію про обставини, що призвели до вчинення злочину.

Спогади дитини про деталі *кримінальної ситуації* можуть бути спотворені, особливо у справах, що мали виражений насильницький характер і викликали у потерпілого сильні негативні емоції.

⁵¹ Курс кримінології : Загальна частина / за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С 34–42.

Посткримінальний стан охоплює весь період після скоєння протиправних дій і має велике значення для збереження і відтворення дитиною інформації про ці дії.

Слідча ситуація передбачає підготовку і проведення опитування дитини про деталі кримінальної ситуації. У вітчизняній криміналістиці слідча ситуація передбачає проведення допиту або опитування. Структура допиту/опитування успадковує його процесуальний порядок проходить у п'ять етапів⁵².

Етап 1. Підготовка до допиту

Працівник поліції повинен:

- обрати місце для допиту: якщо дитина є свідком чи жертвою насильства, допит слід проводити вдома, у дитячому закладі, у «зеленій кімнаті», тобто місці, де дитина відчуватиме себе в безпеці; у випадку, якщо дитина є підозрюваним у кримінальній справі, її варто допитувати у місці провадження досудового слідства;

- вивчити індивідуально-психологічні особливості дитини: захоплення; улюблені ласощі; схильність до фантазування; інші чинники, що матимуть значення для встановлення контакту;

- знати соціальне середовище та родинні стосунки дитини;

- з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в той момент протиправних дій: брала участь у події або тільки спостерігала;

⁵² Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.09. Київ, 2017. С. 50–51.

– з'ясувати, чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини й чи могли їхні оцінки вплинути на позицію дитини (викликати страх, почуття провини тощо);

У підготовці і проведенні допиту дитини необхідно враховувати психологічні аспекти оцінки свідчень дітей-свідків та жертв насильства на які впливатимуть такі чинники⁵³:

1) *характер події*. Зміст і форма свідчень залежить від характеру обставин справи;

Характер події дитині важче помітити, запам'ятати й описати події, які:	незвичні, незрозумілі; опис яких вимагає особливої інформації, яка виходить за межі знань дитини про навколишній світ
	є травматичними: пов'язаними із сильними емоціями та негативним досвідом

2) *особливості сприйняття та передачі інформації*. Спогади дитини про деталі кримінальної ситуації можуть бути схильні до спотворень, особливо, якщо ситуація мала виражений насильницький характер і викликала у дитини сильні негативні емоції.

На дитину можуть впливати близькі, що виявили факт насильства або зловживання і часто мають власну версію того, що сталося, або особи, зацікавлені в приховуванні злочину;

Особливості сприйняття та передачі інформації	відстань від місця події
	перспектива, з якої було отримано інформацію
	час перебування під впливом різних подразників
	інші події, що є фоном для основної події
	елементи, що могли б перешкоджати у сприйнятті інформації: галас, освітлення, запах тощо
	пошкодження слідів пам'яті, спричинених: – навіюванням оцінок та інтерпретації подій дорослими з близького оточення; – новий досвід дитини, який наклався на вже існуючий; – зміни в оточенні дитини тощо

⁵³ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 74.

Велике значення має мотивація дитини: відомо, що при внутрішньосімейному насильстві діти часто схильні заперечувати вчинення подібних дій, і не давати обвинувальних свідчень. В окремих випадках дитина, навпаки, може свідчити про події, яких насправді не було, як правило, під впливом дорослих, які свідомо хочуть обмовити певну особу або самі помиляються. Всі ці обставини повинні бути враховані при зборі інформації у справі та підготовці до проведення опитування;

3) *вік дитини*. Проведення допиту неповнолітніх обов'язково вимагає врахування вікових особливостей та кропіткої попередньої підготовки. Підготовка наочного матеріалу має свої певні особливості. Методика допиту дошкільника відрізняється від методики допиту дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку, що зумовлено особливостями фізичного, психічного, психофізичного, інтелектуального розвитку дітей різних вікових груп;

Вік дитини	діти дошкільного віку: 3–6 років
	діти молодшого шкільного віку: 6–10 років
	діти підліткового віку: 10–15 років
	діти юнацького віку: 15–18 років

4) *час опитування*. Планування часу опитування дитини не може бути випадковим. У цьому не існує універсальних порад чи рекомендацій. Планування дати проведення процесуальної дії за участі дитини має відбуватися індивідуально, відповідно до конкретної ситуації, з усвідомленням значення цього рішення для збирання та оцінки доказів у справі.

Плануючи час опитування дитини-свідка чи жертви, слід враховувати: (1) вік та рівень розвитку; (2) психофізичний стан (особливо, коли йдеться про фізичне, психологічне або сексуальне насильство); (3) специфіку виховання й рівень турботи про дитину в сім'ї.

Час опитування	вибір частини дня, під час якої відбувається опитування
	часова віддаленість між опитуванням та подією злочину, яка є предметом опитування
	тривалість опитування

Опитування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно планувати з урахуванням розкладу їхнього дня,

обираючи період оптимальної активності. Варто уникати опитування у післяобідній час, час денного сну або під час прийому ліків. Для дітей середнього та старшого шкільного віку варто подбати про те, щоб години опитування не збігалися з іншими важливими або особливо привабливими для свідка чи потерпілого заняттями.

Важливим є часовий інтервал між кримінальною ситуацією та фіксацією показів неповнолітнього потерпілого, особливо якщо йдеться про малолітню дитину, довготривала пам'ять якої ще недостатньо розвинена. Проте, опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу.

Тривалість опитування повинна визначатися з урахуванням можливостей дитини. Чим молодшою є дитина, тим швидше вона втомлюється, і тим легше вплинути на її пізнавальні процеси. Здатність до зосередження уваги дошкільнят є короткотривалою, і зазвичай обмежується 20–30 хвилинами. Школярі, чий інтелектуальний та соціально-емоційний розвиток відбувається гармонійно, звикли зосереджувати увагу в 45-хвилинному ритмі. Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день;

5) *індивідуально-психологічні особливості дитини підліткового та юнацького віку.* Залежно від типу темпераменту, домінуючих особистісних характеристик, притаманних певному типу акцентуації характеру неповнолітнього, слід використовувати різні методи допиту. Саме тому на підготовчому етапі важливо визначити акцентуації характеру дитини через спілкування з рідними, друзями та іншим близьким колом знайомих допитуваного.

Тип акцентуації характеру неповнолітнього	гіпертимний – піднесеність настрою, рухливість, надемоційність, упертість, ірраціональність і суб'єктивність суджень, нетерпимість до інших точок зору, існує потреба в активній діяльності
	циклоїдний – циклічні зміни емоційного фону, коли періоди зниженого настрою змінюються фазами підйому
	лабільний – характеризуються багатством, яскравістю і глибиною емоційних переживань, чутливістю до знаків уваги

	шизофренік – має схильність до самотності, скритність, недовірливість, підозрілість, негативізм, невміння співпереживати, несподівана відвертість перед незнайомцями
	астено-невротичний – характеризується примхливістю, лякливою, підвищеною стомлюваністю, недовірливістю, тривожністю, неприязню та агресивністю стосовно старших
	сенситивний – властиві боязкість і сором'язливість, вразливість, підвищене почуття обов'язку
	психастенічний – характеризується моторною незручністю, нерішучістю, схильність до самоаналізу, невпевненістю під час прийняття рішень
	епілептоїдний має афективну вибуховість, педантизм, підвищене почуття акуратності, ощадливість, важко вступають у психологічний і комунікативний контакт з незнайомцями
	істероїдний – властиві егоцентризм, лідерство, яскравість і виразність емоцій, демонстративний тип поведінки
	нестійкий – характеризується непослухом, тягою до неробства та антисоціальної поведінки, підпорядкуванню лідеру
	конформний – властиві підпорядкованість думці оточуючих, залежність, податливість у поєднанні з некритичністю до дій, що вчиняються

Етап 2. Установлення психологічного контакту з опитуваним

Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з опитуваним, пояснення йому мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення психологічного контакту з ним. Цей етап не може тривати довго та спрямований на формування правильних відносин з опитуваним, пристосування до його мови та рівня розвитку і створення безпечної для нього атмосфери⁵⁴.

⁵⁴ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко. 2015. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytuny.pdf

На цьому етапі залежно від характеру події, віку опитаного та ролі опитуваного у цій події тактика психологічного контакту працівника поліції буде різною.

Психологічний контакт – це система взаємодії людей між собою в процесі їх спілкування, що заснована на довірі, взаємовпливі, співпереживанні і взаєморозуміння, за якої співрозмовники можуть і бажають сприймати інформацію, що надходить один від одного.

У випадку травматичної події, у якій дитина є свідком чи жертвою насильства, варто дати їй можливість звикнути до особи, яка проводить опитування/допит та встановити довірливі стосунки з нею.

Встановлення психологічного контакту з опитуваним, який є свідком чи жертвою насильства	дружнє привітання
	знайомство з дитиною
	розмова з дитиною (незалежно від віку) на нейтральні та безпечні теми
	встановлення можливостей неповнолітнього відрізнити правду від брехні
	ознайомити дитину (незалежно від віку) говорити правду
	повідомити дитині про право на відмову від свідчень
	розказати про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка

Рекомендації для налагодження позитивних відносин із дитиною-свідком чи жертвою насильства:

- звертайтеся до дитини на ім'я, говоріть повільно, чітко, спокійним голосом, використовуючи просту, зрозумілу для дитини мову
- намагайтесь створити безпечну атмосферу, висловлюйте доброзичливе ставлення до дитини
- часто висловлюйте свою зацікавленість дитиною через жести або інтонацію, підтримуйте належний зоровий контакт без надмірного, безперервного спостереження за дитиною
- переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, та акцентуйте на тому, що те, що вона розповідає, є важливим
- переконайтесь, якими володіє дитина термінами, щодо опису обставин справи, та перепитайте дитину, якщо не розумієте її висловлювань
- якщо дитина тривалий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше
- покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка більш реальною та ближчою людиною

У проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи на цьому і подальших етапах має бути забезпечена участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря, яким має бути роз'яснене їхнє право за дозволом ставити уточнювальні запитання малолітній або неповнолітній особі. Але перед допитом слід з'ясувати у неповнолітнього, в присутності кого він хотів би бути допитаний.

У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника.

Помилки у налагодженні позитивних відносин із дитиною-свідком чи жертвою насильства:

- не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані
- не підганяйте дитину, давайте їй час обдумати відповіді та не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати чи пам'ятати
- не оцінюйте дитину та її висловлювання, не оцінюйте близьких дитині осіб
- не реагуйте звинуваченням на висловлювання дитини (зокрема й шокуючі) та не коментуйте описувані дитиною ситуації відповідно до оцінок дорослих
- не давайте дитині обіцянок, які ви не зможете виконати
- не питаєте у скривдженої дитини, чи злочинець має бути покараним і як саме
- не панікуйте, якщо дитина висловлює негативні емоції, та не кажіть дитині «не плач», «не нервуй»

У випадках, якщо неповнолітній є підозрюваним у кримінальній справі, його допитують у місці провадження досудового слідства: в робочому кабінеті слідчого або в ізоляторі тимчасового тримання (якщо неповнолітній затриманий взятий під варту) з метою демонстрації важливості цього процесу.

Допит підозрюваного рекомендується проводити одразу після затримання, оскільки впродовж певного часу підозрюваний може істотно змінити свідчення, обдумавши свою позицію під впливом страху і прагнення уникнути відповідальності. Складність допиту визначається незначним обсягом інформації, отриманої, переважно, обставинами затримання, особистого обшуку і іноді огляду. Тому головним у допиті підозрюваного є встановлення психологічного контакту.

Перед допитом, з метою встановлення психологічного контакту, слідчий повинен пояснити підозрюваному, в чому

його підозрюють, а також пояснити наслідки вчиненого злочину, важливість каяття як пом'якшуючої вини обставини. Така позиція слідчого сприятиме формуванню довіри з боку підозрюваного. Слід зазначити, що підозрювані у віці 16 років досить добре обізнані про вік притягнення до кримінальної відповідальності, однак ґрунтовні роз'яснення їх прав і обов'язків не будуть зайвими.

Основними прийомами встановлення психологічного контакту з дітьми підліткового та юнацького віку є⁵⁵:

1) звернення до логічного мислення допитуваного, що полягає в переконанні неминучості розкриття злочину та встановленні обставин його вчинення;

2) пробудження у допитуваного інтересу до спілкування і його результатів: спілкування на різні теми, повідомлення про виявлені докази, акцентування при допитах підозрюваного і обвинуваченого на пом'якшуючі обставини, такі як визнання провини тощо;

3) порушення емоційного стану шляхом звернення до почуттів гордості, честі, сорому, каяття, жалю. Такі прийоми найбільш ефективні при відмові від показань, при допитах осіб, які перебувають у стані депресії, апатії тощо;

Чинники, що сприяють налагодженню психологічного контакту
– створення належної обстановки допиту; – проведення допиту із залученням законного представника; – коректна поведінка слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції; – демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, що формує сприйняття слідчого як партнера у спілкуванні; – демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищуючи голос; – розпочати спілкування із бесіди на абстрактну тему; – звернутися до логічного мислення допитуваного; – роз'яснити цілі та завдання допиту; – створити обставини, що спонукатимуть цікавість до допиту і його наслідків

⁵⁵ Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.09. Київ, 2017. С. 134–136.

4) вплив позитивними якостями особистості слідчого: ввічливістю, справедливістю, доброзичливістю. В цьому випадку спроби щодо приниження, образи, ураження самолюбства допитуваного створюють смисловий і емоційний бар'єр, а не взаєморозуміння, яка переважно є основою психологічного контакту.

Для налагодження психологічного контакту з допитуваним неповнолітнім слідчому на початку допиту необхідно визначити його поточний психологічний стан, мотиваційні установки, поведінкові особливості на основі інтерпретації вербальних, невербальних і паравербальних проявів. Для попередньої оцінки особистості допитуваного доцільно звертати увагу на його зовнішній вигляд. Можна скористатися наявними прийомами для встановлення психологічного контакту⁵⁶.

Психологічні прийоми встановлення психологічного контакту

Правило «накопичення згоди»	полягає в тому, що на початку бесіди доцільно ставити запитання, на які допитуваний може дати лише позитивні відповіді. Важливо, щоб у допитуваного неповнолітнього було позитивне ставлення до тем, в руслі яких ставляться запитання
Демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів з деяких питань	полягає в психологічному зближенні з допитуваним неповнолітнім: слід знайти і акцентуватися на тому, що може зближувати працівника поліції з неповнолітнім: гендерна приналежність, місце проживання, земляцтво, елементи біографії, хобі, способи проведення дозвілля, ставлення до спорту тощо
Прийом «психологічного прогладжування»	визнання слідчим позитивних якостей особистості неповнолітнього, наявності правоти в його позиції і словах, вираз розуміння його поведінки. Слідчому доцільно задовольняти претензії неповнолітнього на «дорослість».

⁵⁶ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 134–135.

Для визначення рівня досягнення психологічного контакту рекомендується враховувати ознаки-сигнали – становище, яке партнери посідають один стосовно одного. Особистісну територію люди встановлюють неусвідомлено, і будь-яке «не-санкціоноване» проникнення на неї викликає негативну реакцію. Окрім дистанційної, також існує тимчасова межа міжособистісного зближення.

При підвищенні часової межі міжособистісного спілкування у людини з'являється прагнення відійти від психологічного контакту. Це виявляється в наявності поглядів скоса, спідлоба, неспокійному постійному русі на стільці, відхиленні тіла в бік тощо. З урахуванням таких поведінкових проявів слідчому доцільно визначати тривалість допиту дитини.

Ознаки, що сигналізують про наявність психологічного контакту	
Місце партнерів у спілкуванні один щодо одного	
Частота і стійкість візуального контакту, що є основним	
Схожість манери спілкування	

Частота і стійкість візуального контакту є основним елементом спілкування. Однією з ознак відсутності психологічного контакту між співрозмовниками є постійне відведення очей в бік під час спілкування, наявність поглядів скоса, або, навпаки, викликаючого погляду.

Наявність природної невимушеної міміки, жестів, постави, а також схожості манери спілкування зі слідчим і прийнятих поз свідчить про те, що психологічний контакт встановлено. Відсутність психологічного контакту проявляється в наявності станів напруженості, хвилювання, занепокоєння, тривожності, ворожості, підозрілості.

Етап 3. Вільна розповідь

На цьому етапі дитина-жертва чи свідок насильства має розповідати про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згадуваного змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати. Ця фаза є порівняно безпечною для свідка, оскільки не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями. Стосовно дитини вона також має особливе значення, бо найменше втручається у хід її думок, дозволяє пізнати її знання щодо обставин справи та термінологію, з нею пов'язану. Крім того, фаза вільної розповіді дає відповідний напрямок запитанням, які ставитимуться під час наступної фази опитування. Важливо ініціювати вільну розповідь так, щоб дитина знала, чого від неї очікують: скерувати розмову за напрямком опису події того, що дитина вважає важливим, виявивши розуміння того, що дитині важко це зробити.

Дитину, яка розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу подій, НЕ СЛІД:
перебивати, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії
виправляти або коригувати її висловлювання
уточнювати інформацію
порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел

Дитина, особливо дошкільного віку, часто має труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь. Так буває навіть тоді, коли вона емоційно позитивно налаштована на контакт і розмову. Полегшити початок розповіді можна (1) допоміжними запитаннями про вигляд місця події; (2) спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, які складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та кодуються різними відчуттями, наприклад, кольором, запахами, звуками з місця події. За допомогою слідів пам'яті різних відчуттів можна довести до пов-

ного відтворення подій, що сталися. Досвід показує, що спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, тисову для початку розповіді.

У дітей дошкільного віку будуть труднощі з детальним описом події; хронологічним упорядкуванням окремих її елементів та прослідковуванні причинно-наслідкових залежностей.

Під час вільного викладу події важливо спостерігати за невербальними реакціями дитини: звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою. Крім того, слід звернути увагу на слова, які використовує дитина-жертва чи свідок насильства.

Для спрощення процесу передачі інформації дитиною дошкільного віку або школярем із затримкою у розвитку на цьому етапі опитування можна використати папір і олівці.

Обираючи тактику опитування (допиту) неповнолітніх, слід намагатись оцінити їх **темперамент**. Психологами досліджений зв'язок властивостей темпераменту з формуванням поведінки людини. Врахування типу темпераменту може допомогти більш успішно прогнозувати подальший розвиток особистості, правильно організувати ефективний вплив, полегшувати процес управління зміною особистості в необхідному напрямку.

Властивості нервової системи, особливості темпераменту більш-менш очевидно виявляються і «читаються» у поведінці людини. Кожна людина має власну манеру триматися, впливати на інших. Одна говорить спокійно, врівноважено, постійно усміхається, легко пробачає образи. Інша в цих самих ситуаціях повільна, замислена, часто побоюється сказати зайве, довго пам'ятає образи. Хтось говорить голосно, прагне лідирувати в спілкуванні, жваво жестикулює, швидко переходить від однієї теми розмови до іншої. А хтось говорить тихо, рідко змінює позу, скупий на жести і міміку, при цьому ніби «застрягає» на деталях. Усе це – вияв індивідуальності людини, її темпераменту.

Сангвінік – людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, для якої властива висока швидкість реакцій.

Сангвініки можуть легко збуджуватися, а також легко гальмувати свої бажання. Для діяльності сангвініка характерна продуктивність у тому разі, коли йому цікаво, коли він знаходить щось нове для себе. Якщо стає нецікаво, він починає нудьгувати і полишає розпочату справу, не доводячи її до кінця. Його вчинки обдумані, в стресовій ситуації виявляє «реакцію лева».

Особистість із таким темпераментом дуже рухлива, легко пристосовується до нових умов життя, швидко знаходить контакт у стосунках з іншими людьми, вирізняється товариськістю, вільно й розкуто почувається в новому середовищі. За спрямованістю сангвінік яскравий екстраверт. У колі своїх друзів завжди веселий та життєрадісний. Настрій у нього здебільшого оптимістичний.

Люди з сангвінічним типом темпераменту неспокійні зовні, однак спокійні всередині. Їх можна охарактеризувати як середньоврівноважених. Вони жваві, рухливі, веселі, життєрадісні, емоційно нестійкі, схильні до колективізму, контактні та комунікабельні. Іноді через зовнішню активність їх часто приймають за холериків, однак це не так: після вибуху роздратування вони дуже швидко заспокоюються. Для цього їм досить переключитись на якийсь зовнішній стимул, що вони і роблять. Справжній холерик не заспокоїться, допоки не виплесне все накопичене назовні. У спілкуванні сангвініки потребують постійного емоційного заряду. За довготривалої зосередженої розмови, яка не викликає зацікавлення і активної участі, вони часто відволікаються, погано зосереджуються.

Характерні ознаки зовнішнього вияву сангвінічного темпераменту: широкі рухи, широкі кроки, хода швидка, ритмічна, схильність до малої дистанції у спілкуванні, твердий погляд, досить сильне рукостискання, рухлива і багата міміка, пожвавлено-швидка манера мовлення. Очі «загораються» з появою нової ідеї, пропозиції.

Холерик – людина із сильною, неврівноваженою, рухливою нервовою системою, яка відзначається перевагою збудження над гальмуванням.

Холеричний темперамент вирізняється циклічністю та імпульсивністю у діяльності й поведінці. Холерик може цілком віддатися справі, завзято працюючи, енергійно переборюючи

труднощі на шляху досягнення мети, і раптом усе кинути. Непостійність його настрою та циклічність поведінки, які вчені пояснюють неврівноваженістю вищої нервової діяльності, виявляються в переважанні збудження над гальмуванням. Це яскраво простежується під час виникнення складних обставин, коли люди цього типу не можуть знайти правильного рішення, та під час сильного емоційного збудження.

Для особистості з таким типом темпераменту притаманна підвищена збудливість та емоційна реактивність. Вона буває нетерплячою, запальною та різкою у стосунках, прямолінійною. Її вольові дії дуже поривчасті, якщо їй цікаво, вона здатна до високої концентрації уваги, але виявляє недостатню здатність до переключення уваги. За спрямованістю холерик – екстраверт, полюбає бути в центрі уваги, але в спілкуванні не є лагідним, любить, щоб усе було, як він того хоче, непоступливий. Має організаторські здібності. У нього жива міміка, виразна жестикуляція, часто швидкий темп мовлення.

Особі з холеричним темпераментом притаманні швидкість реакції, рухливість та енергійність, постійне прагнення бути кращим, організаторські здібності. В складних ситуаціях діє сміливо, самовіддано, любить ризикувати та долати труднощі та небезпеку. Проте вони переважно швидко стомлюються і виснажуються, оскільки настає різкий спад енергії і, відповідно, діяльності: піднесення і запал зникають, настрій різко псується. У спілкуванні виявляє високу активність, критичність, ініціативність, самостійність, досить комунікабельний, легко встановлює емоційні зв'язки, наполегливо прагне до лідерства, але занадто чутливий до громадської думки та оцінкам оточення. У недостатньо вихованого холерика можуть проявлятися такі негативні якості: неврівноваженість, грубість, безтактність, самовпевненість, зарозумілість. Холерик може бути джерелом конфліктів і напруги. Будучи покараним, він часто очолює групу порушників дисципліни, розповсюджує негативні тенденції.

Характерні ознаки зовнішнього вияву холеричного темпераменту: квапливий, збуджений темп рухів, прямолінійні рухи починаються з ривка, незграбність рухів, дуже рухлива міміка, голосний голос, швидка мова (її швидкість може коливатися), рукопостискання рвучке. Упродовж розмови очі то

«загоряються», то «тьмяніють», що пов'язано з коливаннями уваги до теми (навіть якщо вона йому цікава). На голосні зауваження відповідає також голосно, різко. Особливо неприємним голос стає, коли йому роблять зауваження при інших людях. Миттєво реагує на негативну оцінку його суджень, пропозицій.

Співпраця з холериками полягає у систематичному вихованні стриманості у поведінці та відносинах із іншими, послідовності і порядку в роботі, точного виконання вказівок. Це мають бути суворі, але справедливі вимоги. Підвищений тон у спілкуванні з ними в більшості випадків не дасть хороших результатів, а то й викличе зворотній ефект.

Флегматик – спокійний, завжди врівноважений, наполегливий і завзятий трудівник життя (І. П. Павлов). Його реакції оптимально пристосовані до сили умовних подразників, а тому флегматики адекватно реагують на впливи зовнішнього середовища: якщо слабкі подразники, то й реакція слабка, якщо сильні – то сильна. Але властива їм інертність не дає змоги швидко реагувати на швидкі зміни середовища. Умовні рефлексії у флегматиків утворюються повільніше, але виявляються досить стійкими.

У поведінці та діяльності проявляють серйозність, продуманість, наполегливість. Врівноваженість і слабка рухливість нервових процесів у флегматика призводить до того, що його почуття виражаються слабо або невиразно і немовби сповільнено. Це зовсім не означає, що флегматик не може розгніватись. Просто, щоб довести його до такого стану, слід докласти чимало зусиль.

У відносинах флегматики завжди рівні, спокійні, досить товариські. Їх нелегко вивести з себе і вразити емоційно, індиферентний до критики, пасивний у спілкуванні, упереджено ставиться до окремих осіб. Він не здатний вирішувати декілька завдань одночасно, швидко переключатися з одного завдання на інше.

Характерні ознаки зовнішнього вияву флегматичного темпераменту: повільний, неспішний темп рухів, малорухома міміка, спокійна, повільна мова, низький тон голосу. Часто зупиняє співрозмовника, перепитує, якщо той говорить швидко.

Меланхолік – це людина зі слабкою, невірноваженою, малорухливою нервовою системою, яка володіє підвищеною

чутливістю навіть до слабких подразників, а сильний може спричинити в них «зрив».

Меланхолійному типові темпераменту властива слабкість як збудливого, так і гальмівного процесів. За спрямованістю меланхолік – інтроверт, тому він важко переживає зміну життєвого оточення, потрапляючи в нові умови життя, дуже розгублюється. Він буває надміру сором'язливим, відлюдкуватим, боязким та нерішучим, не любить нових знайомств і галасливих компаній.

Меланхолік – дуже вразлива людина, схильна до астенічних емоцій. Почуття його вирізняються повільністю перебігу, стійкістю та слабкою експресивністю. Це люди надчутливі. Грубість, нетактовність, неповагу та інші негативні моменти поведінки меланхоліки переносять дуже боляче.

Меланхоліки спокійні зовні, але неспокійні внутрішньо. Свої переживання вони ховають під маскою спокою або, навпаки, – жвавості. Проблемаю всякого меланхоліка є пошук внутрішньої гармонії, яку так легко зруйнувати грубими діями зовнішніх факторів. У меланхоліків психічні процеси відбуваються ще повільніше, ніж у флегматиків. Вони з напругою реагують на зовнішні подразники, а тривале й сильне напруження викликає у людей з меланхолічним типом темпераменту спочатку сповільнення дії, а потім і повне припинення її. Серед оточення авторитетом не користується, оскільки постійно конфліктує. Інтроверти за спрямованістю особистості, вони схильні до замкнутості й самотності, уникають спілкування з малознайомими людьми.

Характерні ознаки зовнішнього вияву меланхолійного темпераменту: повільний, млявий темп рухів, малорухома й водночас напружена міміка, повільна манера мовлення, голос неголосний, погляд часто збоку або повз співрозмовника, під час рукостискання рука млява, можливі «опущені» кутики рота, стиснутий рот, нерівномірність у ритмі мови. Припиняє бути активним при окрику, різкому зауваженні, залученні до нього уваги. Під час групового активного обговорення питання не завжди може виявити ініціативу, особливо в оцінних судженнях, губиться у великій аудиторії, уникає «контакту очей».

Маючи справу з холериками, слід враховувати, що вони легко концентрують свою увагу на тому чи іншому об'єкті,

але не можуть її швидко переключати, оскільки процеси гальмування в них уповільнені. Навички та звички в холерика утворюються легко, але змінити їх буває надзвичайно важко. Тому перехід від звичних дій до інших, нових, має здійснюватися поступово.

У людини флегматичного та меланхолічного темпераментів тимчасові зв'язки утворюються повільніше внаслідок недостатньої рухливості кіркових процесів. Тому їм потрібно давати більше часу на засвоєння та опанування нової інформації. Недостатня рухливість флегматиків призводить до того, що вони повільно переключають увагу. Особистості меланхолічного темпераменту потребують особливої уваги внаслідок своєї вразливості, швидкої втомлюваності організму. Їм необхідне спокійне, сприятливе оточення та продуманий режим впливу, який передбачає поступовий перехід від звичних умов життя до іншої діяльності та обставин. Слабкість нервових процесів у цих людей вимагає чутливого та обережного ставлення до них.

Усі типи темпераменту мають свої позитивні та негативні риси. Позитивні якості холерика – активність, пристрастність, енергійність; сангвініка – рухливість, емоційність, чуйність; флегматика – витримка, спокій; меланхоліка – глибина та стійкість почуттів, емоційна чутливість. Водночас холерики можуть бути нестриманими, різкими, афективними; сангвініки – недостатньо зосередженими, легковажними.

Звичайно, це загальний опис типів темпераменту, який стосується більш сформованих особистостей у віці 12–18 років. Крім цього, слід зауважити, що під впливом умов життя темперамент дитини може змінюватись, тому важливо у *виборі тактики допиту неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених* слід враховувати спрямованість їх особистості. Залежно від домінуючих особистісних характеристик, притаманних певному **типу акцентуації** характеру неповнолітнього, слід використовувати різні методи допиту⁵⁷.

⁵⁷ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytuny.pdf

До підлітка чи дитини юнацького віку з *гіпертимною акцентуацією характеру* при допиті доцільно підтримувати живий і швидкий темп мови, не затримуватися довго на одній темі, частіше передавати ініціативу в розмові співрозмовнику. Найбільш дієвим методом допиту є «*вільна розповідь*».

При допиті підлітка чи дитини юнацького віку з *циклоїдною акцентуацією характеру* бажано підтримувати у них позитивний емоційний настрій, підкреслюючи їх позитивні якості або позитивні ситуативні аспекти.

Особам з *лабільною акцентуацією характеру* необхідно постійно демонструвати увагу до них, до наданої ними інформації, до їх емоцій, співпереживати їм, використовуючи при цьому психотехніки «активного слухання».

На початку допиту підлітка чи дитини юнацького віку з *акцентуацією характеру «шизофренік»* недоцільно проявляти зайву наполегливість щодо особи. Допит краще почати з обговорення будь-якої нейтральної, з точки зору розслідування злочину, теми і після встановлення психологічного контакту (коли неповнолітній почне говорити сам) можна задавати запитання, релевантні для розслідування конкретного злочину.

У допиті підлітків чи дітей юнацького віку з *астено-невротичною акцентуацією характеру* важливо встановити і підтримувати психологічний контакт. За виникнення ознак втоми надати їм можливість для відпочинку. При підготовці до допиту доцільно з'ясувати особливості взаємин підлітка в сім'ї, в навчальному закладі, і враховувати їх при проведенні допиту неповнолітнього. Це особливо важливо у виборі педагога і законного представника.

Діти з *сенситивною акцентуацією характеру* на допиті можуть демонструвати награну розв'язність, при цьому слідчому необхідно стримувати прояв негативних емоцій, оскільки грубість інших може викликати у неповнолітніх спалахи агресії, що ускладнить отримання від них правдивої інформації.

Підлітки чи діти юнацького віку з *психастенічною акцентуацією характеру* можуть проявляти підкреслену старанність і дисциплінованість, що може спонукати їх дати свідчення з опорою на «надумані» або почуті, а не реально сприйняті факти. Допит осіб із цією акцентуацією характеру важливо вести спокійним, доброзичливим тоном, підкреслюючи значущість показань неповнолітнього.

Діти з *епілептоїдною акцентуацією характеру* важко вступають у психологічний і комунікативний контакт із незнайомими людьми, для встановлення міжособистісного контакту з людьми такого типу доцільно проявляти терпіння, неквапливість, чуйність і тактовність, на початку бесіди їм потрібно надати можливість виговоритися на актуальну для них тему.

На допиті особи з *істероїдною акцентуацією характеру* будуть намагатися концентрувати увагу всіх інших на собі. Правоохоронцю необхідно постійно демонструвати увагу до них, до наданої ними інформації, до їх емоцій, співпереживати їм, використовуючи при цьому психотехніки «активного слухання».

Під час допиту особам з *акцентуацією характеру за типом «нестійкий»* важко сконцентрувати увагу, складно не відхилитися від теми в процесі «вільної розповіді». Для надання допомоги допитуваним неповнолітнім з акцентуацією характеру за нестійким типом слідчому доцільно направляти їх розмову і мнемічну діяльність, активно застосовуючи уточнюючі питання.

Для отримання достовірних свідчень під час допиту конформних осіб важливим є відсутність на них будь-якого тиску з боку осіб, зацікавлених в певному результаті справи.

Незалежно від спрямованості особистості дитини, яку підозрюють і обвинувачують у скоєнні злочину, в процес допиту її необхідно включати поступово.

Допит можна почати з розмови про особу підлітка (якщо він не заперечує) із захисником, близьким родичем або законним представником, психологом чи педагогом. Можна виявити позиції неповнолітнього підозрюваного і обвинуваченого до слідства і до правоохоронних органів, а також певних відомостей щодо скоєного злочину. Це сприятиме вільній розповіді допитуваного про злочин, що дає змогу не лише почути конкретну інформацію, а й інтерпретувати її відповідно до його невербальних і паравербальних проявів.

На основі інтерпретації невербальних реакцій, які супроводжують вільну розповідь допитуваного, можна визначити ступінь щирості його показань. Міміка є основним джере-

лом отримання інформації. У випадку, якщо дитина не сидить прямо, відвертається від слідчого, тримається негнучко, уперта, незграбна або перебільшено невимушена; намагається не зустрічатися очима зі слідчим, різко або специфічно жестикулює, проявляє знервовану рухливість можна припустити, що неповнолітній виявляє нещирість.

Етап 4. Постановка запитань опитуваному/допитуваному

Метою особи, що проводить опитування, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи. Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно і не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини⁵⁸.

Принципи у роботі з дітьми-свідками чи жертвами насильства.

ПРИНЦИП 1. Використання відкритих запитань

Діти надають обмежену кількість інформації в ході спонтанних розповідей. Зазвичай, ця інформація несуттєва для даної справи. Відкриті запитання збільшують імовірність отримання важливої та водночас правдивої інформації. Відкриті запитання допомагають дитині пригадати більшу кількість подробиць події або низки подій. Якщо, відповідаючи на якесь запитання на цьому етапі опитування, дитина додатково розповість про іншу ситуацію, важливу для даної справи, фахівець повинен «повернутися на крок назад», і вислухати вільну розповідь дитини щодо нових обставин справи.

⁵⁸Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОРМ КЛИМЕНКО. 2015. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyuny.pdf

Відкриті запитання не надають розповіді якогось конкретно-го напрямку. Правильно поставлене відкрите запитання дозволяє дитині дати вільну від впливу відповідь, яка формулюватиметься на підставі власних спогадів.

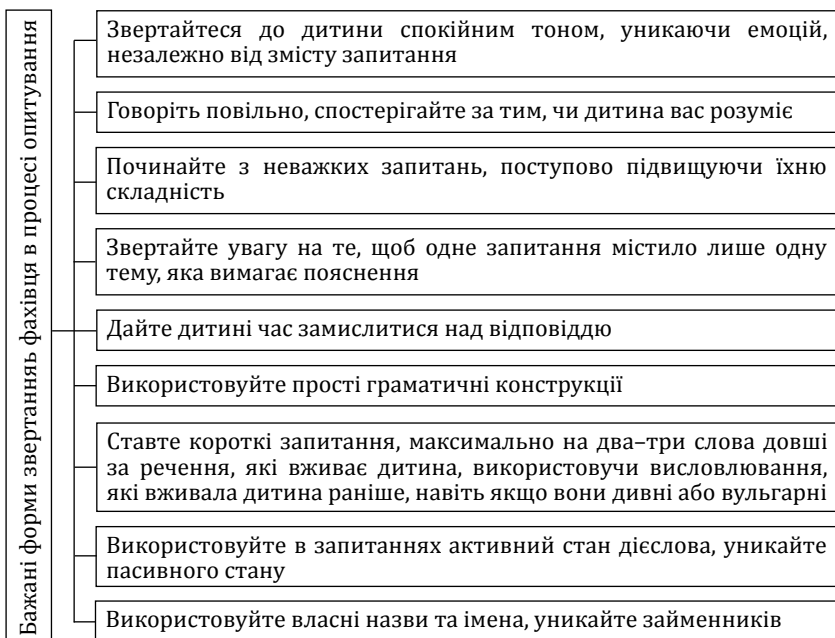
ПРИНЦИП 2. Не слід ставити запитання, які можуть викликати почуття провини, відповідальності дитини за події або їх перебіг, а також давати оцінку діям чи поведінці дитини

Питання, які викликають почуття провини, чи оцінюють дитину, чи її вчинки, блокують спонтанність розповіді опитуваних дітей та можуть призвести до надання ними інформації, яка відповідає очікуванням дорослого співрозмовника, а у випадку школярів – до того, що вони керуватимуться ще й суспільними очікуваннями. Це може також спричинити повторне травмування дитини. Категорично не рекомендується запитувати дітей-жертв про те, чому вони не захищалися від злочинця такими способами, які є очевидними й ефективними для дорослих: не спробував/спробувала втікати; не кричав/кричала; одягала короткі сукні тощо.

ПРИНЦИП 3. Слова, побудову запитань і процес їх постановки слід добирати з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини

На перший погляд, це видається очевидною та простою справою. Однак на практиці часто важко реалізувати такий принцип, оскільки він вимагає пошуку певної інформації та її впорядкування. Потрібно з'ясовувати у дитини значення термінів, понять, які вона використовувала у розповіді.

Наприкінці розмови варто запитати дитину, чи хоче вона ще щось сказати. А при остаточному завершенні бесіди слід похвалити дитину, навіть якщо її показання не містили нової суттєвої інформації. Ця рекомендація є особливо доречною за необхідності наступного допиту або проведення з дитиною іншої слідчої (розшукової) дії.

Етап 5. Ознайомлення з протоколом та іншими засобами фіксації

Останній етап допиту чи опитування дитини – фіксування результатів цієї слідчої дії. Основним засобом фіксування допиту є протокол. Питання і відповіді дитини, що стосуються найсуттєвіших і найважливіших обставин допиту, записуються у ньому дослівно. Для належної оцінки отриманого при допиті матеріалу важливим є фіксування інформації про стан дитини на початку слідчої дії. Зокрема, чи здорова вона, чи відповідає її фізичний розвиток віку за документами, як вона почувається тощо. Такі дані є необхідними у деяких категоріях кримінальних проваджень, зокрема пов'язаних з посяганням на статеву недоторканість неповнолітньої особи. Додатками до протоколу допиту дитини можуть бути малюнки або інші матеріали, власноручно виконані нею під час слідчої дії, адже іноді діти надають перевагу інформації у графічній або письмовій формі.

Є кілька методів документування процесу опитування дітей. До них належать:

- нотування;
- фіксування опитування за допомогою аудіоносіїв;
- фіксування опитування з використанням відеокамери;
- комбінування перелічених технік.

Незалежно від застосованого методу, документування процесу опитування має містити інформацію на тему:

- місця, в якому проводилась процесуальна дія;
- дата і час проведення, з урахуванням години початку й завершення опитування та перерв;
- осіб, які брали участь у проведенні опитування;
- можливих особливих обставин, які виникли під час опитування;
- стану фізичного розвитку й вигляду дитини.

До документації повинні бути долучені також письмові матеріали та малюнки, виконані дитиною під час опитування⁵⁹.

Необхідно на підготовчому етапі запланувати спосіб документування опитування дитини. Перш ніж розпочати опитування, варто пояснити дитині, чому і яким чином розмова з нею буде документуватися.

Протоколи допиту (опитування) дітей-свідків чи жертв насилля мають правдиво та детально відображати хід процесуальної дії. Вони повинні фіксувати як висловлювання дитини, так і невербальну комунікацію (зміни пози, симптоми рухової тривоги, вегетативні реакції: почервоніння обличчя, тремтіння рук тощо). Документування невербальних реакцій у ході опитування допомагає помітити зміни в поведінці та емоціях дитини залежно від змісту розмови, що, своєю чергою, є важливим елементом у оцінці всього матеріалу.

⁵⁹ Розкажи мені, що сталося, або зізнайся. Дослідження про процесуальне інтерв'ю. Аналіз міжнародного досвіду. Опис узагальненої моделі. Аналіз національної системи підготовки та практики. Київ : Процесуальне інтерв'ю в Україні. 2020. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/07/investigationresearch_web.pdf

У випадку дошкільників рекомендується нотування в протоколі не лише відповідей дитини, але також запитань з точним відтворенням їх формулювання. Це дозволить у разі необхідності показати, що запитання були адаптовані до вікових та індивідуальних особливостей дитини, правильно нею розумілися. Крім того, не містили висловлювань, які підказували відповідь, або які могли призвести до повторного травмування.

Особа, яка проводить опитування дітей, має усвідомлювати, що протоколи цих процесуальних дій менш впорядковані, ніж записи свідчень дорослих осіб, оскільки в роботі з дитиною слід гнучко реагувати на процес її мислення та емоційні реакції.

Протокол повинен відображати процес мислення дитини та її термінологічний словник

Фіксування опитування за допомогою аудіозапису в особливих обставинах може бути значущим. Слід звернути увагу на те, щоб мікрофон був прикріплений стабільно й не викликав збентеження, тобто, щоб він знаходився на певній відстані від дитини, не на лінії її зору, і не розділяв простір між дитиною та фахівцем. Технічні засоби, які використовуються для запису опитування, повинні бути високої якості, яка дозволить фіксувати навіть дуже тихі звуки, відрізняти їх і розуміти. При цьому звукова доріжка має доповнюватися інформацією щодо невербальних реакцій, якщо дитина є свідком чи жертвою насильства. До них належать, наприклад, зміни пози, вегетативні симптоми та інші ознаки посиленого напруження, тривоги, з обов'язковим урахуванням контексту, в якому вони проявляються. Речі, які дуже важко описати, діти розповідають приглушеним, стриманим голосом, а часто пошепки. Варто пам'ятати, що записати слід не лише інформацію, яку надає дитина, а також запитання, що їх ставить особа, яка проводить опитування. Це дозволить уникнути обвинувачення у постановці запитань, які містять вказівку щодо відповіді.

У випадку опитування дітей найоптимальнішими є *фіксування свідчень за допомогою відеоапаратури* з можливістю запису зображення й звуку. Діти швидко забувають про її існування, особливо, якщо вона розташована у приміщенні так,

що це не впадає у вічі. Плануючи запис опитування, слід пам'ятати про відповідне розташування камери, щоб вона могла зафіксувати не лише розповідь дитини, а й усю її фігуру, а технічні параметри камери дозволяли реєструвати не лише рухові реакції, а також міміку, вегетативні симптоми, які є важливими показниками достовірності свідчень. Наполегливо рекомендується, щоб на плівці було видно фахівця. Фіксування його реакцій та міміки дозволить уникнути обвинувачення в змушенні свідка до бажаних відповідей шляхом постановки навідних запитань або за допомогою невербальної поведінки (міміка, жестикуляція, зміни пози або тону голосу). Розміщення відеокамери у приміщенні вимагає дотримання засад, які є обов'язковими у фіксуванні опитування за допомогою аудіоапаратури, а також засад, представлених у частині, присвяченій стандартам щодо місця опитування дитини-свідка чи жертви.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає відмінність між опитуванням та допитом неповнолітньої особи?
2. Як основні відмінності запам'ятовування дитиною докримінального та посткримінального стану?
3. Охарактеризуйте етапи опитування/допиту неповнолітніх.
4. Назвіть основні рекомендації для налагодження позитивних відносин із дитиною-свідком чи жертвою насильства.
5. Які є основні прийоми встановлення психологічного контакту з дітьми підліткового та юнацького віку?
6. Які є особливості побудови запитань і процес їх постановки, що дають змогу врахувати вікові та індивідуальні особливості дитини?
7. Опишіть методи документування процесу опитування дітей.

Розділ 5

МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА ДІТЕЙ

Розвиток особистості залежить від виховання і особливостей впливу навколишнього середовища, що сприяє соціалізації дитини.

Соціальне формування особистості відбувається упродовж всього життя. Це закономірний неперервний і цілеспрямований процес, завдяки якому відбуваються зміни якісних характеристик особистості.

Формування особистості повинне, насамперед, відбуватися в сім'ї ще на першому етапі життя особи (дошкільний вік), де основна увага має приділятися вихованню і розвитку уважного відношення до життя, до кожної особи, поваги до інших та самоповаги, бажання брати на себе обов'язки. В сім'ї дитина отримує свій перший досвід відносин між людьми, що дозволяє їй переходити до спілкування у суспільстві.

Потім естафета соціалізації переходить до школи. В житті малих представників нашого суспільства настає період, коли школа стає справжнім випробуванням. У школі діти вперше проходять навички комунікації між собою, вперше знаходять багато вірних друзів, перші захоплення протилежною статтю, і відповідно в школі вперше діти стикаються з несправедливістю, тиском, агресивною поведінкою. Так у школі відбувається соціалізація учнів – це сукупність усіх соціальних процесів, які вони освоюють і відтворюють, і з допомогою якої кожна дитина відчуває себе повноправним членом суспільства. Соціалізація учнів передбачає синергію як позитивних, так і інших неспланованих моментів, що так чи інакше позначаються на формуванні особистості.

У виховному процесі дітей потрібно враховувати компетентнісний підхід до особистості учня, де значну увагу необхідно приділити соціальній компетентності, тобто готовності дитини і її здатності до соціальної взаємодії в різних життєвих

ситуаціях. Вчителі та психологи в школі організовують виховний процес своїх підопічних так, щоб повною мірою розкрити особистісні якості, базові цінності, соціально-психологічні знання, уміння та навички дітей, що є компонентами соціальної компетентності.

У школі діти спілкуються не тільки з своїми однолітками, але і з дорослими, що є вагомим чинником розвитку дитини. Дитина як член суспільства не може жити, і, відповідно, не може розвиватися поза спільною діяльністю і поза мовним спілкуванням із собі подібним, і дорослим, що сприяє обміну пізнавальною інформацією (маємо на увазі думки, почуття, враження). Останні дають змогу дитині планувати і реалізовувати, контролювати і коригувати свою поведінку.

За допомогою спілкування дитина пізнає світ і себе у ньому. Спілкування дозволяє здобути соціальний досвід, а найголовніше – відбувається розвиток дитини та утвердження її як особистості. Завдяки спілкуванню дитина усвідомлює свій досвід, у неї систематизується та накопичується життєвий досвід. Спілкування дозволяє дитині вирішити різні життєві ситуації.

Головні мотиви спілкування дитини обумовлені її основними потребами нових вражень, що задовольняють і пізнавальні потреби. Активна діяльність передбачає реалізацію ділових потреб. Визнання і підтримка – задоволення суто особистісних потреб.

Звертаючись із запитаннями до дорослих, дитина задовольняє свою потребу у нових враженнях, що спонукає її до активної діяльності. Дитина усвідомлює необхідність допомоги дорослих.

Пізнавальні та ділові потреби дозволяють досягнути дитині віддалених, кінцевих мотивів. Особистісні мотиви повною мірою задовольняються у спілкуванні.

Тому, саме розуміння дитини та вміле формування відповідної мотивації дозволить установити працівникам підрозділів ювенальної превенції психологічний контакт із дитиною.

Поведінка дитини щодо своїх однолітків, так і щодо себе зумовлена її емоційним станом. Неагресивна дитина сприймає позитивно навколишній світ, натомість агресивно налаштована дитина повинна викликати тривогу, бо це свідчить про проблеми в емоційній та особистісній сфері.

Особливості емоційної сфери дитини можна визначити за такими показниками:

1. Емоційний фон. Він може бути позитивним або негативним, і демонструвати ступінь емоційного благополуччя дитини.

2. Вираженість емоцій. Дає змогу з'ясувати, наскільки багатим і різноманітним є емоційний світ дитини, чи вміє вона виражати відтінки емоцій чи відповідає прояв емоцій ситуації.

3. Емоційна лабільність. Нестійкий емоційний стан, який легко змінюється під впливом зовнішніх обставин, може ускладнювати відносини з іншими та негативно відобразитися на ефективності діяльності⁶⁰.

Є різні методи діагностики і реєстрації емоцій, до яких належать:

- методи діагностики на основі слухових критеріїв;
- діагностика на основі змін поведінки (рухи, міміка тощо);
- діагностика на основі вибору кольору;
- діагностика на основі малюнку;
- діагностика на основі відповідей на питання (тестові методи);
- діагностика за допомогою ляльки.

У дошкільних установах, школах, гімназіях учителі та психологи постійно проводять як діагностику, так і безпосередньо виховну роботу з дітьми. Але не завжди їх дітичують. На допомогу вчителю та психологу в школі, які можуть правильно провести профілактичну роботу серед дітей щодо попередження будь-яких негативних явищ, приходять підрозділи ювенальної превенції, основними завданнями якої є:

- профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень, та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики;

⁶⁰ Давидова О. В. Психологічні особливості спілкування поліцейських ювенальної превенції з дітьми різного віку. URL: [file:///8F/07.02.2019%20\(1\)%20\(1\).pdf](file:///8F/07.02.2019%20(1)%20(1).pdf). 207–210. С. 209.

- участь у встановленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;

- вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;

- вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;

- провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти⁶¹.

Для реалізації поставлених завдань працівникам підрозділів ювенальної превенції необхідно застосовувати психологічну підготовку та педагогічну тактовність.

Працюючи з дітьми, поліцейський має враховувати особливості вікової психології дітей молодшого шкільного віку, підлітка та психологію ранньої і зрілої юності. Саме вони і будуть визначальними у проведенні індивідуально-профілактичної роботи з дітьми, особливо з тими, що схильні до вчинення правопорушень та перебувають на профілактичних обліках у поліції, а також їх опитування та допиту.

Потрібно застосовувати методи, які дозволять визначити особливості емоційного розвитку та оцінити емоційний стан дитини. До таких методів належать: спостереження та проєктивні методики.

Емоційний стан дитини оцінюється за такими показниками як контактність, тривалість зосередження уваги дитини, реакція на заохочення та осуд, загальний емоційний фон.

Зростаючи, дитина має притаманні певному віку фізіологічні та психологічні особливості. Кожен період у розвитку дитини один одного послідовно змінюють. Отож, потрібно врахувати вікову періодизацію дитини та використовувати відповідні рекомендації, які дозволять комунікувати з дітьми.

⁶¹ Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>

Поява поліцейського в дитячому житті повинна призвести до зміни її (дитини) емоційного стану. Тому позитивне налаштування, доброзичливі відносини допомагатимуть у мінімізації негативного мислення дитини.

Звісно, що діти, які потрапили в поле зору працівників ювенальної превенції, в більшості не дуже легко ідуть на контакт. Для встановлення довірливих стосунків необхідно випромінювати доброту, яка сприйматиметься дітьми позитивно, і дасть можливість відчувати себе в безпеці та призведе, своєю чергою, до довіри та відкритості перед поліцейським.

Для проведення бесіди необхідно обрати максимально зручне для цього місце. Найефективніше проводити бесіди з дітьми в так званій «зеленій кімнаті», яка дозволить забезпечити встановлені стандарти опитування дитини.

Зелена кімната – це система заходів для забезпечення прав і свобод дитини в ході слідчих та процесуальних дій через створення сучасних умов та впровадження європейських стандартів у спілкуванні офіцерів поліції з дитиною, що стала свідком або постраждала від злочину, або знаходиться у конфлікті із законом⁶². Такий підхід використовується у багатьох країнах світу, зокрема Німеччині, Польщі, Естонії, Грузії тощо.

Раніше використання обладнання відповідних приміщень регламентувалось на нормативному рівні, і термін «зелена кімната» визначав методику проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують і не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей. Ця методика застосовується щодо дітей віком від 4 до 14 років (а на розсуд слідчого чи суду – й у віці від 14 до 16 років), які потерпіли внаслідок учинення злочинів проти статевої свободи і недоторканості, інших злочинів насильницького характеру або стали свідками таких злочинів⁶³.

⁶² Зелена кімната для дітей. Сайт «Громадський простір». URL: <https://www.prostir.ua/?news=zelena-kimnata-dlya-ditej>

⁶³ Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей : наказ МВС України від 15 січня 2013 р. за № 121/22653 (втратив чинність на підставі наказу МВС України від 19 грудня 2017 року № 1044). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE22653.html

На нормативному рівні питання є неврегульованим, але практика використання цієї методики залишається актуальною і надалі. Наприклад, у 2020 році така кімната була створена у Дружківському відділенні поліції Краматорського відділу поліції ГУНП в Донецькій області⁶⁴.

Обладнання кімнат, призначених спеціально для проведення опитувань дітей, має відповідати положенням міжнародних та регіональних стандартів з питань правосуддя, дружнього до дитини, зокрема, у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів.

«Зелена кімната» допомагає дітям відчувати домашню атмосферу, сприяє довірливому спілкуванню з дорослими. Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, котрі скоїли правопорушення, так і тих, що стали жертвами або свідками правопорушення. Для цих дітей необхідні особливі, порівняно із дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, психологічна допомога та реабілітаційні послуги. Саме такі процедури мають здійснюватися в спеціально обладнаних приміщеннях. Врахування потреб зазначених груп дітей є свідченням гуманності держави, виявом її соціального та правового характеру, спрямованості на допомогу та врахування потреб та інтересів кожної дитини⁶⁵.

Велике значення у спілкуванні з дітьми має правильна організація «зеленої кімнати», що дозволить реалізувати такі завдання:

1. Збір доказового матеріалу про злочин чи правопорушення, в яких дитина стала жертвою чи свідком злочину або правопорушником.

2. Робота з адаптації дитини після скоєння над нею насильства.

3. Поновлення психоемоційного статусу дитини, яка перебуває в стресовому стані внаслідок конфліктної, аварійної чи іншої екстремальної ситуації.

⁶⁴ Зелена кімната для дітей. Сайт «Громадський простір». URL: <https://www.prostir.ua/?news=zelena-kimnata-dlya-ditej>

⁶⁵ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 22.

4. Блокування гострих стресових реакцій у дитини.
5. Попередження психоемоційного навантаження у дитини, пом'якшення впливу психотравмуючих ситуацій та психофізичних навантажень;
6. Усунення фізичного дискомфорту та емоційної напруги, нормалізація процесу життєдіяльності.
7. Короткотермінова чи довготермінова психокорекція.
8. Психологічна допомога особам, схильним до різних видів залежностей.
9. Психологічні консультації з рекорегування взаємовідносин у родині, навчальних закладах, у дитячому колективі.
10. Попередження, профілактика, корекція негативних наслідків відхилення в поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до скоєння правопорушень і злочинів.
11. Допомога дитині зрозуміти й усвідомити причини її поганого пристосування до реальності, і надання допомоги в адаптації та побудові більш реалістичної комунікації⁶⁶.

У «зеленій кімнаті» розмови потрібно проводити із визначеними категоріями дітей:

- діти, що потрапили в кризову ситуацію;
- діти, які стали жертвою насильства: фізичного, сексуального, психологічного, економічного;
- діти, які постраждали від торгівлі людьми;
- діти, які стали жертвою чи свідком злочину;
- діти з відхиленням у поведінці;
- діти, які вчинили злочин чи правопорушення;
- діти з неблагополучних родин;
- бездоглядні діти;
- діти без постійного місця проживання;
- діти, які займаються жебрацтвом або бродяжництвом;
- діти, що перебувають на обліках у поліції;
- засуджені до покарання, не пов'язаного із позбавленням волі;
- обвинувачені у вчиненні злочинів, і не взяті під варту в період досудового розслідування;

⁶⁶ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 25.

- що вчинили суспільно-небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність;
- звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- діти, які самовільно залишили навчально-виховні заклади;
- діти, віком до 18 років, які систематично залишають сім'ю, а також діти, покинуті батьками та опікунами;
- діти, які систематично вживають спиртні напої або практикують немедичне вживання наркотичних засобів;
- діти, котрі скоїли правопорушення, до досягнення віку, з якого настає адміністративна відповідальність, або якщо вони не мають постійного місця проживання чи перебування⁶⁷.

Необхідно звернути увагу на облаштування так званого терапевтичного залу відповідних приміщень, основними вимогами до оформлення якого є:

1. Атмосфера кімнати повинна бути затишною. Кімната має розташовуватись у тихому місці, ізольованому від шуму вулиці, розмов, які можуть вестись в сусідніх кімнатах або в коридорі. Будь-які сторонні звуки, що їх може почути дитина, здатні викликати у дитини страх, що її конфіденційні свідчення почує ззовні хтось сторонній.

У кімнаті не повинно бути телефону, який будь-якої хвилини може задзвонити. Також неприпустимо, щоб до кімнати під час опитування заходили чужі люди. Це порушує в дитини відчуття безпеки і приватності, викликає втрату концентрації, може спровокувати відмову від контакту й ускладнити продовження надання свідчень.

2. Зал повинен бути світлим та теплим. Зразкова кімната – це освітлене приміщення зі шторами на вікнах. Відповідна кімнатна температура і хороша вентиляція також важливі для сконцентрованості дитини і спеціалістів, які працюють з нею.

3. Необхідна атмосфера конфіденційності, оскільки дитина прибула сюди розповідати про речі, які викликають сором, страх і дуже часто становлять глибоко приховану таємницю.

⁶⁷ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 26.

4. Створення умов безпеки та інтимності. Діти краще концентруються в малих кімнатах. Невеликий простір краще забезпечує почуття безпеки та інтимності, створює відчуття контролю над ситуацією. У великих приміщеннях дитина може почуватися загубленою, а її увагу більшою мірою привертатиме оточення, а не запитання, які ставляться. Стіни в теплих пастельних тонах створюють почуття безпеки, роблять можливою більш чітку фіксацію того, що відбувається.

5. Ніщо не повинно нагадувати дитині про трагедію, яка з нею трапилась. У кімнаті не повинно бути плакатів та брошур, пов'язаних із темою насильства, ображення дітей, їх сексуального використання, оскільки вони можуть викликати стрес у дитини. В обстановці й оформленні кімнати не може бути нічого, що могло б асоціюватися з травматичною подією, насильством, сексуальним використанням тощо.

6. Атмосфера спокою – основа проведення успішної роботи з дитиною, тому варто уникати декорацій, які могли б викликати неспокій або агресію. Хороший інтер'єр має бути лише фоном для проведення розмови. Але це не означає, що в ньому мають бути повністю відсутні декоративні елементи. Навпаки, використовуючи в інтер'єрі дитячі малюнки або прості візерунки на стінах, можна посилити в дитини почуття безпеки – так дитина дізнається, що інші діти теж були в цій кімнаті і переживали складні ситуації, пов'язані із спогадами про неприємні події. Елементи, які свідчать про перебування тут інших дітей, дуже важливі, але стіни варто декорувати помірно, бо надлишок декоративних елементів може відволікати увагу дитини і розпорошувати її.

7. Робота з дитиною передбачає безпосередню присутність тільки однієї дорослої особи, яка опитує дитину. Інші беруть участь в опитуванні з іншої робочої кімнати. Через допоміжну апаратуру вони можуть ставити додаткові запитання, спілкуючись із спеціалістом, який присутній безпосередньо біля дитини. Таке вирішення ідеальне з точки зору забезпечення спокою дитини і значно підвищує якість її свідчень. Опитування в присутності однієї, максимум двох дорослих людей, як правило, найефективніше.

8. Дотримання техніки безпеки. Безпека дітей, особливо найменших, вимагає, щоб розетки в кімнаті були закриті і щоб

у доступних для малюків місцях не було небезпечних предметів, наприклад, тих, що легко б'ються. Обов'язково в кімнаті мають бути гігієнічні серветки, питна вода та аптечка.

9. Дитина не повинна в жодному разі зустрічатися із звинуваченням у вчиненні злочину, що розслідується. Якщо необхідно провести впізнання підозрюваних, це може бути зроблене тільки через скло позавізуального спостереження. Якщо дитина побачить виконавця злочину безпосередньо, шанси отримання достовірної інформації значно зменшаться.

10. Прості, зручні і пристосовані до віку дитини меблі забезпечують комфорт у цьому особливому місці. Це може бути вирішальним в успішності проведення роботи. Підліток, якого посадять за маленький столик, може почувати себе приниженим, або таким, якого всерйоз не сприймають. Така ситуація ускладнює процес опитування і може спровокувати «блокування» підлітка. Облаштування приміщення повинно складатися з двох комплектів стільців і столиків різної висоти. Облаштування кімнати м'яким кріслом чи диваном дає дитині можливість вибору місця для сидіння. Така банальна можливість вибору перед початком розмови посилює в дитини почуття її важливості, і додає трохи сміливості. Плануючи розміщення меблів, варто в міру можливостей взяти до уваги те, щоб місце, яке дитина може обирати для сидіння, було розташоване навпроти дверей. Це забезпечує дитині почуття певного контролю над ситуацією – дитина може спостерігати, чи хтось заходить до кімнати. Деякі маленькі діти почуваються найбільш комфортно, коли сидять на підлозі – для цього необхідний маленький килимок або килимове покриття, що одночасно утеплює приміщення. У такій особливій ситуації людина, що веде опитування, також сідає на підлогу, щоб бути на тому ж зоровому рівні, що й дитина. В деяких кімнатах є столи зі скляною поверхнею, що дозволяє спостерігати і фіксувати рухи тіла дитини – наприклад, рухи ніг, що може бути важливим при аналізі невербальних реакцій дитини. Але треба брати до уваги, що сторонні звуки можуть позначитися на якості аудіозапису.

11. Оформлення інтер'єру. Матеріали, що найчастіше використовуються у зразкових кімнатах для опитування дітей, – це натуральне дерево і тканини. Вони краще допомагають зро-

бити інтер'єр теплішим, забезпечити атмосферу інтимності і «домашності», ніж метал чи пластик. Діти потребують часу, щоб освоїтись у новому просторі: чим багатшим буде облаштування кімнати, тим довше дитина буде залишатись дезорієнтованою і розгубленою. У формуванні середовища з метою терапевтичного ефекту доцільно використовувати керамічні композиції, акваріуми та інші доповнення, щоб інтер'єр приміщення підвищував психологічну комфортність дітей. Загальний інтер'єр «зеленої кімнати»: меблі (дивани, крісла), килимове покриття, шпалери на стінах – усе в зелених тонах. Різноманітні іграшки та художня дитяча література. Головна вимога при цьому – використання спокійних або нейтральних кольорових тонів, що не викликають зайвого подразнення. Різноманітні деталі інтер'єру повинні гармоніювати між собою за кольором.

Інтер'єр кімнати має бути обладнаний відповідно до потреб дитини та забезпечувати фізичну та емоційну безпеку для дитини під час розмови. Стіни краще фарбувати пастельними кольорами заспокійливих відтінків. Терапевтичний зал має відповідати потребам як старших, так і маленьких дітей. Меблі (столи та стільці, диван чи крісла) мають бути комфортними, бажано щоб був під ногами комфортний, м'який килим. Зал потрібно обладнати матеріалами та пристосуваннями, корисними для збору інформації від дитини (кольорові олівці, папір, анатомічні ляльки тощо). Обстановка в приміщенні повинна заспокоювати дитину, налаштовувати її на довірливу розмову із спеціалістом⁶⁸.

У розмові з дитиною поліцейський повинен пройти відповідні етапи, а саме:

1) формування першого враження та уточнення актуального емоційного стану;

2) усунення психологічних бар'єрів і встановлення психологічного контакту;

⁶⁸ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. С. 26.

3) досягнення мети (здійснення психологічного впливу та отримання необхідної інформації чи зміна поведінки в бажаному напрямі);

4) завершення спілкування та вихід з контакту;

5) оцінка та корекція процесу взаємодії⁶⁹.

Спілкуючись з дітьми, поліцейський має врахувати чинники, які впливають на зміст і форму інформації, що можна отримати від дітей. Особливо, коли йдеться про свідків та потерпілих. Їх можна згрупувати за чотирма категоріями:

- індивідуальні особливості свідка, з урахуванням його інтелектуальних можливостей, особистісних рис та відносин із оточуючими, зокрема з винуватцем злочину та іншими особами, пов'язаними з даною справою;

- характер події, яка стала підставою для введення у дію правових процедур;

- умови створення та збереження інформації про подію, що трапилися;

- умови відтворення свідком інформації, з урахуванням рис особи, яка здійснює опитування та аналізує й оцінює показання⁷⁰.

Звертаємо увагу на те, що дуже маленькі діти вміють помічати дуже тонкі деталі події, а потім розказати про них працівнику поліції. Це може бути дуже цінною, з правової точки зору, інформацією. Пам'ятаймо, що в дітей, які потерпіли від злочинів, часто формуються захисні механізми, які характеризуються у витісненні із свідомості негативних спогадів, а також інтерпретації події так, що вона може бути прийнятною та бажаною і сприятиме подоланню власних емоцій чи проблем. Ці психологічні захисні механізми можуть з'явитися як одразу після події, так і значно пізніше. Це може вплинути на отримання правдивої інформації.

⁶⁹ Александров Д. О., Андросюк В. Г., Кондратьев Я. Ю. та ін. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції : навч.-метод. посіб. Ч. 1 Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. Київ : НАВС, 2003. С. 40.

⁷⁰ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. 114 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyny.pdf

Важливими для дитини (свідка або потерпілого) є індивідуальні риси, сформовані в результаті попередніх пережитих подій і досвіду, а саме:

- потреба в надмірній увазі до себе з боку інших;
- страх перед покаранням і негативною оцінкою інших людей;
- тенденції до фантазування та ідентифікації з іншими;
- стійкість до стресу й психічних перевантажень, уміння впоратися зі складними ситуаціями;
- відкритість у висловленні власних почуттів, оцінок і суджень;
- психологічні захисні механізми;
- симптоми посттравматичного стресового розладу.

Готовність дитини до розмови та відвертість з працівником поліції залежить від її взаємовідносин із близькими людьми. Дитина під час спілкування віддзеркалює своєю поведінкою відносини з близькими людьми, а особливо коли йдеться про злочини, скоєні в сім'ї. При їх обговоренні дитина бореться з двома різними почуттями. З одного боку, це любов, захоплення, а з іншого – ненависть, огида, страх.

Якщо дитина відчуває підтримку рідних людей з добрим ставленням до себе, розумінням з боку близьких людей, вона розмовляє з поліцейським вільно, відкрито про все, що пам'ятає про подію.

Для отримання бажаного результату працівник поліції повинен не лише встановити контакт з дитиною, а намагатися продемонструвати довірливі відносини, що зробити не завжди легко.

Перед бесідою з дитиною потрібно з'ясувати всю можливу інформацію про дитину. Поліцейський визначає психологічний портрет дитини, підлітка. Отже, перший етап супроводжується збиранням інформації щодо:

- соціального статусу (вік, стать, соціальна характеристика сім'ї: повна, неповна; благополучна, неблагополучна, матеріальний стан сім'ї);
- коло друзів та дорослих осіб, з якими дитина підтримує контакт;
- дорослих осіб, з якими дитина в дружніх стосунках (батьки, вчителі, тренери спортивних секцій тощо);

- осіб, на авторитет яких дитина рівняється;
- відомостей про психологічний портрет конкретної дитини, її психологічні особливості;
- стану психічного та фізіологічного здоров'я неповнолітнього;
- відомостей, які характеризують особисте ставлення дитини до дій, які були вчиненні щодо нього⁷¹.

У цей період працівник поліції повинен вибирати час і місце проведення бесіди.

Другим етапом має стати наведення контакту. Починати потрібно з питань, які можуть зацікавити дитину певного віку, продемонструвати позитивне ставлення до дитини, засвідчити увагу до її потреб та переживань з одночасним інформуванням дитини про важливість спілкування з поліцейським ювенальної превенції.

Третій етап – сама бесіда – має враховувати:

1) вік, інтереси, здібності, індивідуальних характеристик дитини. Враховуючи вік дитини, бесіда має бути обмежена у часі. Дитині важко бути зосередженій більше ніж 40 хв. Тому час розмови поліцейського з дитиною не може бути більший 30–40 хв.;

2) неприпустимим є скеровування дитини в ту чи іншу сторону, натяки на якісь події;

3) у бесіді працівник поліції повинен гнучко реагувати на інформацію. Для встановлення обставини події поліцейський має отримати інформацію про мотиви, якими керувався кривдник; має визначити характер наслідків діяння (намірів і реалізації); має визначити рівень відношення неповнолітнього до небезпечного діяння на основі отриманої інформації. Працівник поліції повинен уникати запитань, що дадуть можливість дитині дати коротеньку відповідь «так» чи «ні», питання мають спонукати до обговорення. Цей етап повинен формувати в дитини відчуття безпеки;

4) на цьому етапі часто дитина намагається перевіряти відносини, проявляє гнів, агресію та інші негативні реакції, очікуючи у відповідь негативного ставлення до себе вже на

⁷¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 06.12.2017 року № 4952. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

сформованій довірі до поліцейського. Поведінка дитини може набувати різних деструктивних форм, тому важливо щоб були встановлені певні межі. Важливо дати дитині зрозуміти, що її не будуть зневажати, проте це не означає всюдозволеності.

Четвертий етап – заключний, на цьому етапі зусилля спеціаліста повинні бути спрямовані на те, щоб підготувати дитину до завершення роботи⁷².

Які ж вікові особливості дитини повинен врахувати поліцейський, готуючись до розмови та безпосередньо її проводячи, щоб досягнути позитивного результату.

Так, **з дітьми віком до 3 років**, за умови відсутності дорослих, якщо дитина знайдена, або батьки безпорадні, необхідно викликати швидку допомогу.

З дитиною дошкільного віку (від 3 до 6 років) необхідно спілкуватися на рівні очей. Працівник поліції повинен демонструвати доброзичливий та товариський стиль розмови. Мова для дитини має бути зрозуміла.

Допомогти зблизитись поліцейському з дитиною допоможе неформальне привітання – «Привіт», а також позитивно діти сприймають людину, яка скаже своє ім'я «Іван», «Петро», «Оля»... Краще заприятелювати допоможе розмова на цікаву для дитини тему.

З дитиною молодшого шкільного віку (6–9 років) поліцейські повинні спілкуватися, враховуючи, що в цьому віці діти володіють достатнім словниковим запасом, останнє дозволить їм пояснювати хід подій у справі та описувати подробиці.

Нагадаємо, діти добре пам'ятають всі факти певної події впродовж тривалого часу. В цьому віці вони вже знають, що таке добре-погане, свої-чужі, правильно-неправильно. Діти в змозі вже висловити власну думку.

Із 9–10 років діти починають виражати свої емоції, вони швидко говорять, з метою самозахисту від негативних наслідків, і потрібно пам'ятати, що діти цього віку можуть брехати. В цьому віці діти з довірою і відкритістю ставляться до дорослого. На них впливає особистий приклад дорослих,

⁷² Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посібник / О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін. / за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрович. Київ : КАЛИТА, 2010. С. 85.

діти беруть до уваги громадське оцінювання їх особистих якостей, знань, учинків.

Із 10-15 років підлітки вже думають критично, вимагають аргументації та фактів, можуть висловлювати незгоду. Звертають увагу на зовнішність, одяг, манеру поведінки. Велике значення для них має статус у їх соціальній групі. Вони можуть бути неслухняні.

Підлітки проявляють різкі зміни у емоційному стані через гормональні зміни у зв'язку із статевим дозріванням. Часто можна зауважити, що з батьками, вчителями, однолітками, дорослими, поліцейськими вони запальні, дратівливі, конфліктні.

Тому, спілкуючись з підлітками, потрібно бути якомога чесними та відвертими. Потрібно вислухати думку підлітка і демонструвати, що ця думка є важливою. Також потрібно поважати підлітка як особистість. Максимально обережно працівник поліції повинен використовувати зауваження, повчальний тон чи наказ, а якщо необхідно – зробити це якомога легше (м'якше).

Використовуючи пропозицію, прохання, домовленість, можна отримати певну довіру підлітка.

У розмові мають переважати пропозиції, прохання. З юнаком чи юнкою потрібно скоріше домовлятися, а не використовувати наказову форму спілкування, обережно використовувати як зауваження, так і повчальний тон; потрібно звернути увагу на те, що для підлітка у власній соціальній групі важливим є збереження статусу.

Під час спілкування **з дітьми юнацького віку (15-18 років)**, слід спиратися на їх морально-вольові якості, оскільки вони у спілкуванні вибіркові, усвідомлюють цінність власної особистості, своєї неповторності, прагнуть рівності стосунків з дорослими як з друзями чи порадиниками. У цьому віці посилюється увага до особистісних, внутрішніх, власне психологічних якостей людини, на основі чого робиться висновок про неї. Треба враховувати те, що небажання чи невміння дорослих визнавати автономію юнаків (юнок) часто призводить до конфліктів⁷³.

⁷³ Прядок взаємодії інспектора підрозділу ювенальної превенції з неповнолітніми, які стали жертвами насильства : метод. реком. / Костюк В. Л., Литвин В. В., Мозоль В. В., Галустян О. А. Київ : Нац. акад. внутр. справ. 2018. 40 с.

Робота з дітьми вимагає неабиякої психологічної підготовки працівника поліції. Поліцейський ювенальної превенції повинен володіти методами психологічного впливу на неповнолітніх з метою інформування, попередження, виховання та зміни поведінки (виправлення); стимулювання до законслухняної поведінки. Вплив на психо-емоційний стан, почуття та думки і дії дітей за допомогою психологічних засобів: вербальних (словесних) та невербальних (несловесних).

Знайомство з людиною розпочинається з невербального сприйняття, яке триває протягом 12 секунд, що дозволяє нам отримати до 92 % усієї інформації про співрозмовника. Також ми сприймаємо до 55 % інформації враховуючи вираз обличчя, позу та жести співрозмовника, а 38 % через інтонацію й модуляцію голосу. І всього 7 % інформації припадає на слова, які чує наш співрозмовник.

Вербальними (мовними) засобами впливу є: діапазон мови (широкий, вузький); тональність (висока, низька), інтонація (слабка, яка свідчить про підпорядкованість натури людини, і підвищена, яка характеризує сильну людську натуру), темп мови (швидкий, середній, повільний), модуляція голосу (плавна, різка), ритм голосу (рівномірний або з перервами) і тембр голосу (розкотистий, хриплий, скрипучий)⁷⁴.

Спілкуючись, ми завжди використовуємо різну швидкість. Так, швидкий темп свідчать про імпульсивність співрозмовника, його впевненість у собі, а повільна манера розмови характеризує співрозмовника як розсудливу та поважну особу. Помітні на слух коливання у швидкості мови можуть характеризувати людину як неврівноважену, невпевнену у собі.

Гучна мова, як правило, у людей з великою життєвою силою або чванливістю. Тихий голос свідчить про стриманість, тактовність та скромність. Відчутні зміни гучності мови вказують на хвилювання та емоційність. Ясна й чітка артикуляція вказує на внутрішню дисципліну, потребу в зрозумілості. Розпливчата вимова свідчить про поступливість та невпевненість, м'якість та в'ялість волі.

⁷⁴ Кушнар'єв С. В. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. № 2. 2011. С. 87.

Високий пронизливий голос розкаже нам про страх та хвилювання, а низький про спокій, гідність та розслабленість.

Ритмічність у мові засвідчує про багатство відчуттів та урівноваженість, а також про хороший настрій. Циклічна вимова вказує на дисципліну, сильне переживання, напруження волі, педантичність, холодність відчуттів та усвідомлення проблем.

Невербальне спілкування включає в себе: погляд на співбесідника, наявність міжособистісної дистанції, його міміку та пантоміміку, й жести, дотики. Потрібно звернути увагу на рухову активність при розмові, емоційність, екстралінгвістичну (позамовну) та нюхову системи. Також немаловажними є аналіз невербальних якостей голосу під час спілкування, а саме: кашель, шепіт, сміх і плач. Нагадаємо і про паузи в розмові, звуки супроводження («а-а-а», «е-е-е» тощо).

Поліцейські в своїй роботі повинні також використовувати і методи виховання, що дозволить спрямувати розвиток дитини на зміну її сприйняття, уявлення про себе, інших, зміну поведінки та соціального середовища.

Методи психолого-педагогічного впливу повинні використовуватися поліцейськими в роботі з дітьми, і вони мають бути високоморальними. В роботі з дітьми не потрібно використовувати незаконні методи впливу, такі як погроза фізичним насильством, введення в оману та інші.

Часто працівникам поліції важко вгамувати свої емоції, але такі випадки не можуть бути виправданими. Поліцейський не може свою реакцію гніву висловлювати в брутальній формі, неприпустима хаотична жестикуляція.

У роботі з дітьми заслуговує на увагу педагогічна співпраця, суть якої у взаємодії людей, зокрема:

- сприйняття кожної дитини «такою, якою вона є», з усіма її недоліками, протиріччями, а також гідне ставлення до неї як до особистості;
- доброзичливе розуміння дитини, враховуючи всю складність його проблем і психічних станів;
- душевне спілкування з дитиною;
- надання дітям психологічної допомоги;
- глибоке вивчення проблем особистості неповнолітнього, що звернувся по допомогу, та прийняття оптимальних та конкретних рішень;

– критичний самоаналіз власної особистості працівником поліції з метою самовдосконалення⁷⁵.

Зростання правопорушень серед підлітків ставлять завдання щодо пошуку форм, методів роботи з молоддю. Діяльність працівників поліції має бути спрямована на концентрацію зусиль для своєчасного попередження можливої трансформації особистості дитини. Досягнути обраної мети можна з допомогою організації та виконання профілактично-виховної роботи з дітьми.

Нинішня як психологічна, так і педагогічна наука та практика мають багато методів, прийомів, шляхів та засобів впливу на дітей.

Кожен метод і прийом виховання має великий дію на свідомість та почуття, поведінку дитини. Тому можемо з упевненістю говорити, що вони є засобами корекції поведінки, а поєднання декількох методів та прийомів – засобом зміни особистості дитини.

Методи виховання – це способи взаємодії поліцейського та дитини, в результаті якої відбуватимуться позитивні зміни якостей особистості дитини. Тобто за допомогою методів виховання працівник поліції може впливати на дитину з метою формування позитивних якостей. Тому методи виховання потрібно використовувати у профілактичній роботі з дітьми, для запобігання та зменшення негативних зовнішніх та внутрішніх факторів впливу. Підбір методів та засобів виховання для кожної дитини потрібно проводити залежно від мети та наявного рівня виховання. Кожен метод виховання має свої особливості впливу на окрему сферу психіки людини.

Розвиток пізнавальної сфери передбачає формування знань щодо системи моральних цінностей: моральних ідеалів, принципів, норм поведінки (відчуття і сприймання, пам'ять, мислення і уява, увага, гуманність, солідарність, любов, справедливість, скромність, самокритичність, чесність, відповідальність за себе).

⁷⁵ Кушнар'ов С. В. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. № 2. 2011. С. 87.

Переконання – це виховний метод впливу на свідомість, почуття та волю дітей з метою подолання негативних та формування позитивних якостей особистості.

Метод переконання дозволяє апелювати до свідомості та почуттів дитини, розвивати відповідальність за власні дії та вчинки, формує правильні погляди. Воно дозволяє правильно оцінювати події. Переконання передбачає не лише роз'яснення норм, правил, принципів, а й передачу досвіду, практики, особистого прикладу оточуючих людей, педагогів та батьків. Для цього добре використовувати літературні твори, історичні аналогії, біблійні притчі, байки. Розширення кругозору дитини. Формування нових знань призведе до зміни думок і поглядів, а отже – і самопереконання та формування своїх правильних поглядів, де є бережливе ставлення до людини; правдивість; прагнення до ідеалу; роздуми про мету і сенс життя; наявність моральних настанов; відповідальне ставлення до своїх обов'язків; потреба в спілкуванні з людьми, близькими тощо.

Методи стимулювання – методи, завдяки яким відбувається формування свідомих спонукань до діяльності. Сюди входять: заохочення та покарання.

Заохочення – це позитивна оцінка дій дитини, що закріплює позитивні навички й звички.

Є такі прийоми заохочення: а) похвала; б) схвалення; в) подяка; г) нагорода; ґ) надання «почесних прав».

Покарання – це попередження небажаних, негативних дій та вчинків, які мають викликати почуття провини.

Є прийоми покарання: а) осуд; б) вираження морального осудження; в) позбавлення або обмеження певних прав; г) накладання додаткових обов'язків. Покарання повинно бути справедливим, ретельно продуманим та не принижувати гідність дитини.

Методи впливу на афективну сферу дитини передбачають формування навичок управління своїми емоціями та почуттями, прагненнями й бажаннями, переживаннями, що пов'язані з пізнанням і самопізнанням. Одним із них є **метод навіювання**, який може застосовуватись за допомогою вербальних та невербальних засобів.

Навіювати – означає впливати на почуття, а, отже, розум і волю людини. Завдяки цьому дитина переживає за свої вчинки.

Навіювання реалізується у вигляді вчинків і прагнень, мотивів і настанов, воно має цілеспрямований вплив на сферу підсвідомості дитини, що сприяє формуванню думок, настанов, почуттів, потреб, мотивів і засвоєння певних еталонів, правил і форм поведінки.

Навіювання охоплює такі прийоми:

- а) безпосередній контакт дитини та поліцейського;
- б) зацікавленість працівника поліції внутрішнім світом дитини;
- в) взаємодовіра та взаєморозуміння;
- г) вплив змісту навіювання на сфери особистості дитини.

Досягнути реалізації моральних вчинків та запобігти аморальним можливо за умови **морально-вольового прагнення**. Бути мужнім; стійким; сміливим, бути впевненим у собі, в своїй правоті; бути цілеспрямованим та самостійним; мати силу волі; відстоювати власну думку; бути стійким у подоланні труднощів – це не стільки цілі, скільки методи досягнення цілей. Досягнути обраної цілі можливо лише за умови активності дитини, її ініціативності, вимогливості до себе.

У профілактично-виховній роботі використовують **прямі та непрямі вимоги**.

Прямі вимоги характеризуються визначеністю, конкретністю, точністю, зрозумілістю для дітей.

Непрямі вимоги (прохання, порада, натяк, довіра, схвалення та ін.) – дія, що народжується на основі переживань, інтересів, прагнень. Наслідком реалізації вимог є вправи.

Вправи – багаторазові виконання певних дій, що доведені до автоматизму. Результатами вправ є стійкі якості

особистості, до яких уходять навички та звички. Сформована звичка дозволяє людині успішно управляти своїми бажаннями, почуттями, діями, вчинками, а отже – поведінкою.

У профілактично-виховній роботі можуть також використовуватися чотири групи методів, що спрямовані на виправлення певних сфер особистості, а саме:

Методи руйнування негативного типу характеру – метод «вибуху» та метод реконструкції характеру – полягають в тому, що при здійсненні впливів на характер дитини необхідно зберегти те позитивне, що є в ньому. Отже, якщо є достатній рівень загального розвитку дитини, то доцільно частково змінювати риси та якості особистості. Цей метод повинен передбачати такі етапи:

а) виявлення позитивних якостей дитини, на яких потрібно базуватися і які необхідно удосконалювати;

б) відновлення тих позитивних якостей, звичок, потреб, які були втрачені повністю, або зменшені несприятливими обставинами;

в) визначення негативних рис, якостей, властивостей і формування нетерпимого ставлення до них;

г) переосмислення тих негативних якостей, які дитина вважає позитивними;

г) запровадження здорового способу життя, при якому негативні властивості, шкідливі звички та нездорові потреби стають неприпустимими;

д) прогнозування позитивного розвитку особистості.

Методи перебудови мотиваційної сфери та само-свідомості:

а) об'єктивного переосмислення власних достоїнств та недоліків;

б) переорієнтації самосвідомості;

в) зміна переконань;

г) прогнозування негативної поведінки.

Методи перебудови життєвого досвіду:

а) приписи;

б) обмеження;

в) переучування;

г) переключення;

г) регламентація способу життя.

Метод попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки:

- а) заохочення і покарання;
- б) змагання;
- в) позитивна перспектива⁷⁶.

Усі прийоми впливу поділяють на такі, що **затримують хід негативного розвитку особистості** дітей та створюють умови щодо **сприяння розвитку позитивних якостей особистості**.

Прийоми, що розвивають особистість:

1) сприяння покращенню контакту та взаємовідносин між учнями та поліцейськими (доброта, увага, турбота; прохання; заохочення; пробащення; прояв засмучення; порука);

2) розуміння почуттів та інтересів дитини (опосередкування, активізація найкращих та потаємних почуттів дитини);

3) залучення дитини до здійснення морально-цінних вчинків, до накопичення досвіду позитивної поведінки (довіра, підтримка та закріплення віри у власні сили, переконання, залучення до цікавої діяльності; пробудження гуманних почуттів; моральні вправи);

4) сприяння підвищенню успішності в навчанні (допомога в навчанні; очікування кращих результатів).

Прийоми, що гальмують розвиток особистості:

1) відкритий прояв влади поліцейським (попередження; засудження; констатація вчинку; покарання; збудження тривоги щодо майбутнього покарання; прояв обурення; виявлення винуватця);

2) відкритий вплив (паралельна педагогічна дія; ласкавий докір; натяк; удавання байдужості; іронія; розвінчання; німа недовіра; організація природних наслідків).

Допоміжні прийоми:

1) організація зовнішнього впливу на позитивну поведінку;

2) відмова від фіксації окремих учинків.

⁷⁶ Федоренко О. І. Методи та прийоми профілактично-виховної роботи працівників органів внутрішніх справ з підлітками. Питання педагогіки. Вісник Національного університету оборони України. № 2 (27). 2012. С. 103.

Успіх у профілактично-виховній роботі з дітьми та молоддю залежить, насамперед, від бажання поліцейського і самої дитини до позитивних змін, а також від розуміння поліцейського, як допомогти дитині це зробити.

Отже, роль поліцейського повинна бути відчутна з моменту знайомства з дитиною. Тільки правильно підібраний комплекс методів та прийомів виховного впливу, застосування різних форм та видів діяльності в профілактично-виховній роботі з дітьми, підлітками і молоддю дадуть позитивний результат щодо запобігання правопорушенням. Профілактично-виховна робота з попередження правопорушень дітей – це комплексна робота, яка має бути спрямована на внутрішні і зовнішні сторони особистості, що дозволить досягнути мети – запобігання виникнення правопорушень дітей, підлітків, молоді.

Питання для самоконтролю:

1. Що має враховувати поліцейський у проведенні індивідуально-профілактичної роботи з дітьми, зокрема тими, що перебувають на профілактичних обліках у поліції?

2. На чому повинен зосередитись поліцейський перед установленням контакту з дитиною?

3. Які особливості організації розмови між поліцейським і дитиною Вам відомі?

4. Які вербальні засоби впливу поліцейських на дітей Ви знаєте?

5. Які методи виховання, на Вашу думку, є найбільш ефективними?

6. Які прийоми розвивають особистість дитини?

7. Вкажіть прийоми, що призводять до гальмування розвитку особистості дитини.

Розділ 6

ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПСИХІКОЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ (ОБВИНУВАЧЕНИХ)

Злочинність серед неповнолітніх – одна із нагальних проблем, яка є індикатором багатьох моральних проблем та виявляє основні тенденції злочинності в країні. Розглядаючи цю проблему, необхідно виділити сукупність обставин та факторів, що сприяють підвищенню її рівня. Серед них перше місце посідає сім'я, в якій виховується майбутній правопорушник, відсутність контролю з боку суспільства (серед неповнолітніх спостерігається незайнятість, відсутність профілактичної та попереджувальної роботи, алкоголізм і наркоманія серед однолітків, тощо). Найпоширенішим методом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є запобігання їй, а також створення дієвих механізмів доказування, в системі правосуддя, дружній до дитини.

Офіційна статистика свідчить про стабільно високий рівень кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. За даними статистики, у 2013 р. зареєстровано 8781 кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітніми, у 2014 р. – 7467 ; у 2015 р. – 7171 ; 2016 р. – 4218; 2017 р. – 4510; 2018 р. – 3980; 2019 р. – 3495⁷⁷. З огляду на показники, можна зробити висновок, що заходи, спрямовані на попередження вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми, є ефективними та сприяють зменшенню кількості кримінальних правопорушень, учинених дітьми. Тобто, з одного боку, рівень кількості кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, залишається стабільним, але з іншого характер і серйозність загроз від залученості зазначеної вікової групи в злочинну діяльність вимагають постійного вдосконалення наявних засобів і пошуку нових методів протидії цьому негативному явищу.

⁷⁷ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 роки. URL: <http://www.gp.gov.ua>.

Дотримання міжнародних стандартів захисту прав неповнолітніх є необхідною складовою для визнання правової системи України такою, що відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Знання закономірностей психічної діяльності неповнолітніх дозволяє науково пояснити психічні стани і акти поведінки неповнолітніх у певних умовах. Психічна діяльність становить адекватне відображення об'єктивної дійсності. Проте через різні причини суб'єктивного і об'єктивного виду цей процес може протікати з різними відхиленнями.

Знання характеру і ступеня таких відхилень у неповнолітніх, які є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі, і у зв'язку з цим вимагають критичної оцінки та визначення рівня їхньої істинності, має величезне значення для здійснення правосуддя.

Беззаперечним є те, що делінквентність поведінки неповнолітніх значною мірою зумовлена, з одного боку, суспільно-економічною ситуацією, в якій відбувається розвиток дитини, зокрема, інтенсивністю змін тих соціальних факторів, що визначають спосіб життя, а з іншого – адаптаційними можливостями дитячої психіки. Поведінка людини, особистість якої перебуває у стані становлення й розвитку, особливо чутлива до соціальних процесів, темпів повсякденного життя, рівня дегуманізації, розмитості морально-правових орієнтирів сучасного суспільства. Непересічне значення мають експертизи у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, у вчиненні яких підозрюють неповнолітніх осіб.

Кримінальне правопорушення, скоєне неповнолітніми, може охоплювати різні сфери життя суспільства, а тому дослідження обставин його вчинення вимагає використання і застосування знань у різних галузях науки, що здійснюється через різні види експертиз, а також через комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» встановлено, що *судова експертиза* – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини кримінального правопорушення, що перебуває у провадженні органів досудо-

вого розслідування чи суду⁷⁸. Таким чином, судова експертиза, аналізуючи певну інформацію, надає їй такої форми, яка є зрозумілою та більш прийнятною для сторін кримінального провадження. Відповідно до ч 1 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), сторона кримінального провадження може звернутись до експерта для проведення експертизи, якщо для з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання⁷⁹.

Особливий процесуальний порядок призначення комплексної психологічно-психіатричної експертизи передбачає обов'язкове обмеження конституційних прав і свобод громадян, зокрема права на недоторканність особи (ст. 29 Конституції України)⁸⁰. Тому подібні обмеження при проведенні психіатричної експертизи повинні мати достатньо обґрунтовані фактичні й правові підстави.

Неповнолітня особа, яка вчинила кримінальне правопорушення з психологічних, вікових особливостей, не завжди може давати правдиві та достовірні покази. Тому особливого значення набуває можливість установлення, чи правильно сприймає неповнолітній обставини кримінального правопорушення та чи може він давати правдиві покази щодо нього. Відповіді на ці питання може дати комплексна психолого-психіатрична експертиза, яка досить широко застосовується у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, а її предметом є розумовий розвиток дитини, ступінь формування її особистісних якостей, ставлення до своїх вчинків та дій.

Для з'ясування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених обставин, які мають значення для прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення щодо неповнолітнього підозрюваного та обвинуваченого, КПК України передбачає призначення психіатричної експертизи, яка досліджує хвору психіку, патологію психічної діяльності та психологічної

⁷⁸ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

⁷⁹ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁸⁰ Конституція України : прийнята 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

експертизи, яка дозволяє дослідити рівень розумової відсталості, не пов'язаної з психічною хворобою, а також комплексної психолого-психіатричної експертизи, яка передбачає одночасне використання спеціальних знань у галузях судової психіатрії та дитячої і юнацької психології.

У ст. 485 КПК України вказуються обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, до яких можна віднести:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення⁸¹.

У пункті 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5 *«Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»* зазначено, що за наявності даних, які свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, має бути призначена судова психолого-психіатрична або педагогічно-психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Відповідна експертиза призначається за участю спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології (психолога, педагога) та психіатрії⁸².

⁸¹ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁸² Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04.9.

Схожий підхід визначений і у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15 травня 2006 року *«Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру»*, який рекомендував судам призначати комплексну судову експертизу із залученням ще ширшого кола осіб, які мають спеціальні знання, необхідні для більш глибокого, повного і всебічного дослідження обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: «Якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа, необхідно призначити комплексну психолого-психіатрично-педагогічну експертизу, за допомогою якої це можна підтвердити або спростувати. У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) такого ступеня, за якого він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливе застосування примусових заходів виховного характеру»⁸³.

Установлений за результатом проведеної комплексної психолого-психіатричної експертизи психічний розлад у неповнолітнього, що не виключає осудності, може бути врахований судом при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує відповідальність і може слугувати підставою для призначення примусових заходів медичного характеру. Такі психічні вади неповнолітніх повинні враховуватися й при обранні заходів кримінального правового впливу. Наприклад, призначаючи умовне покарання, неповнолітнього, з урахуванням рекомендацій, що містяться у висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи, доречно зобов'язати пройти курс психолого-педагогічної, психологічної корекції особистості.

⁸³ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06

Застосовувати спеціальні психолого-педагогічні заходи варто і щодо неповнолітніх, які досягли віку кримінальної відповідальності, але внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, не можуть повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своєї поведінки або керувати нею. Відповідно до кримінального законодавства, щодо таких осіб примусові заходи медичного характеру не застосовуються через те, що відставання в психічному розвитку не має хворобливого характеру. До них не можна застосувати і примусові заходи виховного впливу.

КПК України містить норму, якою передбачено, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається **комплексна психолого-психіатрична експертиза** (ч. 1 ст. 486 КПК України). Це пов'язано з тим, що вихідні ознаки відставання у психічному розвитку можуть бути зумовлені як психічними розладами, так і знаходженням дитини в складній життєвій ситуації та/або в соціально небезпечній ситуації. Частими є випадки, коли відставання у психічному розвитку пов'язане з обома групами факторів.

Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 486 КПК України законодавець прямо вказав на *випадки призначення саме психологічної експертизи*. Зокрема, для: з'ясування рівня розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 486 КПК України); соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України)⁸⁴.

Комплексну психолого-психіатричну експертизу стосовно неповнолітніх можна диференціювати так: експертиза підозрюваних та обвинувачених. Призначається вона після внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей

⁸⁴ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

про кримінальне правопорушення, під час досудового розслідування та судового розгляду. Проводиться експертиза на підставі ухвали слідчого судді, за вмотивованим клопотанням слідчого (прокурора) під час досудового розслідування, ухвали суду під час судового розгляду. В ухвалі має бути викладено фабулу кримінального провадження, зазначено мотиви призначення експертизи, міститися вказівка, кому доручається проведення експертизи, які питання виносяться на її вирішення. Перелік питань, які ставить слідчий (суд) для вирішення комплексною психолого-психіатричною експертизою, повинен бути достатньо повним для того, щоб відповіді на них сформували вичерпну картину психологічних аспектів кримінального правопорушення, психічного стану неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, особливостей її сприймання та оцінювання. Саме тому завжди доцільне загальне питання про особистісні особливості неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, що дає змогу, в разі виникнення нових нюансів у кримінальному провадженні, не призначати нову, додаткову або повторну експертизу, а використати інформацію, яка є у висновку. На вирішення експертизи *не повинні виноситися питання, що виходять за межі спеціальних знань експерта-психолога (питання етичного, філософського, медичного, правового характеру), та питання, які не можуть бути вирішені на сучасному рівні розвитку психологічної науки, а також такі питання, відповіді на які можуть мати не точний характер.*

Під час проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених у розпорядження експертів мають надаватися матеріали кримінального провадження, які повинні містити інформацію щодо особливостей особистості неповнолітнього, стосовно якого призначається експертиза, а саме: відомості про умови розвитку і виховання неповнолітньої особи, її характер, звички, притаманній особливості поведінки, форми емоційних реакцій, інтереси, життєві плани, взаємовідносини з оточуючими. Джерелами такої інформації, важливої для експерта-психолога, може бути інформація про особливості формування та розвитку особи неповнолітнього, її (його) навчання у школі й інших закладах, офіційні документи, що характеризують особу,

її листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки в криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні та психічні хвороби, перебування на лікуванні, на обліку в лікаря нарколога чи психіатра та ін.

Відповідно до ст. 487 КПК України:

1. При дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого треба з'ясувати:

1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою⁸⁵.

Для встановлення зазначених обставин під час досудового слідства і судового розгляду проводиться допит як свідків батьків неповнолітніх та інших осіб, які можуть надати необхідні відомості, проводиться збір необхідних документів, проводяться інші слідчі (розшукові) дії. Маючи медичні критерії неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого (психічна хвороба, хворобливий стан психіки), суд може зробити висновок стосовно осудності неповнолітнього. Але його психічний стан, психічні особливості, що вплинули на вчинення кримінального правопорушення, можна дослідити лише за наявності психологічних критеріїв.

Процедури ювенальної кримінальної юстиції передбачають залучення до участі в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх широкого кола осіб (законний представник, захисник, психолог, педагог, лікар, орган пробації, служба у справах дітей, спеціальні установи та заклади, що здійснюють соціальний захист дітей і профілактику правопорушень та ін.), а також максимальну індивідуалізацію судочинства. Мате-

⁸⁵ Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

ріали кримінального провадження мають містити такі відомості про особу, що дозволять зрозуміти, чому в діях неповнолітнього виникли ознаки протиправності та що сформувало умисел і підштовхнуло його на вчинення кримінального правопорушення.

У необхідних випадках за кримінальними провадженнями може призначатися судово-психологічна експертиза, з метою встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумового розвитку, з'ясування питання, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, особливостей особистості неповнолітнього, особливостей його сприймання та мислення. У літературі описано випадки, коли показання неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених, що стали основою для тяжких обвинувачень, у результаті проведення експертизи виявились вигаданими, спричиненими конформізмом чи фантазією. Тому в усіх випадках виникнення навіть незначного сумніву з приводу правильності сприйняття та відтворення неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим обставин, що цікавлять слідчого або суд, висновок судово-психологічної експертизи є необхідним⁸⁶.

Судова психологічна експертиза не встановлює наявності психічних захворювань, не вирішує питання права, моральної оцінки неповнолітнього та його поведінки, лінгвістики та семантико-текстуального аналізу, мистецтвознавства та інші питання, які виходять за межі компетенції психологічної науки. Судово-психологічна експертиза не повинна передувати психіатричній, якщо у неповнолітнього є ознаки або припущення про наявність психічних розладів або захворювання.

З уваги на практику застосування судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, обставини, за яких згадана експертиза повинна призначатися, такі:

– відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;

⁸⁶ Даниленко А. В. Окремі аспекти призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх відповідно до нового КПК України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 68–71.

– наявність відомостей щодо педагогічної занедбаності, низької успішності в навчанні, довготривалого відриву від колективу однолітків, ненормальних умов виховання в сім'ї, жорстокого поводження батьків з неповнолітнім тощо;

– перенесені чи наявні соматичні захворювання, особливо інфекційні, хронічні або невиліковні;

– наявність особливостей, що засвідчують крайню нерівноваженість, емоційність або агресивність, порушення психічних процесів (сприйняття, уяви, уваги, пам'яті, мислення);

– асоціальна поведінка потерпілого, що провокує вчинення кримінального правопорушення, наявність окремих ознак, які допускають можливість сильного душевного хвилювання правопорушника;

– нерозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної суті та значущості своїх дій;

– сумніви щодо правильності показань неповнолітніх свідків, потерпілого, що базуються на їхній невідповідності характеру ситуації чи інших даних;

– невідповідність установлених мотивів характеру вчиненого;

– невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам учиненого;

– явно несприятливі умови найближчого середовища, в якому упродовж тривалого часу знаходився неповнолітній правопорушник;

– виражені характерологічні особливості неповнолітнього тощо⁸⁷.

До предметних видів судово-психологічної експертизи, які призначаються у кримінальних провадженнях, в яких підозрюваними або обвинуваченими є неповнолітні, належать:

1. Експертиза індивідуально-психологічних особливостей неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених. Цей вид експертизи проводиться у випадку, коли необхідно визначити певні індивідуально-психологічні особливості неповнолітньої особи, що сприяють встановленню механізму поведінки за певних обставин. Наприклад, встановлення схильності

⁸⁷ Ходанович О. В. Проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, що проводиться за участі фахівців в галузі клінічної психології. *Вісник академії адвокатури*. 2017. Том 14. С. 255–261.

неповнолітньої особи до агресивності, встановлення підвищеного рівня схильності до фантазування, навіювання тощо.

Основні питання, що виносяться на вирішення такої експертизи: «Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?»; «Чи має неповнолітня підекспертна особа підвищену схильність до фантазування, навіювання?»; «Який індивідуально-рольовий статус має неповнолітня підекспертна особа у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений тощо), і чи зумовлено це її індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи?».

2. Експертиза здатності неповнолітньої особи (обвинуваченого, підсудного), яка має відхилення у психічному розвитку, що не є виявами психічного захворювання, повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними проводиться з метою встановлення здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, незважаючи на ознаки відставання, не пов'язаного із психічним захворюванням.

Основні питання, що виносяться на вирішення такого виду експертизи: «Чи має неповнолітня підекспертна особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання?»; «Якщо має, то за якими саме ознаками?».

3. Експертиза здатності неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених правильно сприймати обставини, що мають значення для встановлення істини, і давати про них правильні показання. Така експертиза проводиться з метою встановлення здатності психічно здорової неповнолітньої особи правильно сприймати важливі обставини й давати правильні показання.

Основне питання, що треба вирішити: «Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (указати, залежно від того, що має значення: пам'ять, увага, сприйняття, мислення, особливості емоційних реакцій чи функціонування її сенсорних процесів (зір, слух, нюх тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується), на її відтворення в показаннях?»⁸⁸.

⁸⁸ Ходанович О. В. Проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, що проводиться за участі фахівців в галузі клінічної психології. *Вісник академії адвокатури*. 2017. Том 14. С 255–261.

На судово-психологічну експертизу направляються неповнолітні підозрювані або обвинувачені, чиє психічне здоров'я або не викликає сумнівів у правоохоронних органів, або підтверджено вже проведеною судово-психіатричною експертизою, а комплексна експертиза призначається тоді, коли необхідним є одночасне вирішення психіатричних та психологічних питань, а отже, судовий психолог вирішує психологічні питання лише у випадку вирішення питання психіатрами на користь осудності неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, а ними інколи є особи з граничними психічними аномаліями. Але в поле зору судово-психологічної експертизи доволі часто потрапляють особи з граничною патологією психіки, і частими є випадки проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи щодо психічно здорових неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених.

Узагальнення матеріалів комплексних психолого-психіатричних експертиз довело, що спеціалісти-експерти доволі часто допускають *помилки і хиби, що негативно впливає на результативність проведення експертиз*. Серед них необхідно назвати такі:

1. Недоліки, що виникли у прийнятті рішення про необхідність проведення у кримінальному провадженні експертизи і визначення кола питань до експерта. Наприклад, у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та недоторканості експертизу призначали без достатньої підстави, в результаті чого питання, поставлені перед експертом, не мали суттєвого значення для кримінального провадження. Трапляються випадки, коли експертові ставляться запитання, що виходять за межі його спеціальних знань. Мабуть, саме тому в КПК України, в ч. 4 ст. 101, чітко виписано, що «запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта». У більшості розслідуваних кримінальних проваджень, кваліфікованих як убивство або заподіяння різної тяжкості тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, психологічну експертизу (для того, щоб визначити, чи перебував підозрюваний чи обвинувачений у стані фізіологічного афекту) не призначали. Зазвичай слідчі і судді прагнуть самостійно відповідати на запитання психологічного характеру, тому й пробле-

ма залучення експерта-психолога до вирішення завдань кримінального провадження за участі неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого вирішується незадовільно.

2. Помилки, допущені при доборі експерта. Проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи доручалося експерту за формальними підставами (кандидат наук, доцент, доктор наук тощо) без попереднього з'ясування сфери їхніх наукових інтересів і компетентності у вирішенні питань, з яких призначалася комплексна психолого-психіатрична експертиза неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, зокрема, без урахування професійних навичок володіння експериментально-психологічними методиками. Вважаємо, що потрібно пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психодіагностичних методів, методик, досвіду проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених.

3. Недостатність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обстеження осіб, що підлягають експертизі, поверхневий характер і недостатня обґрунтованість окремих висновків.

4. Помилки, допущені у застосуванні експертних висновків. Доволі часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Навіть коли в окремих випадках висновки експерта явно суперечили іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з актом експертизи, його просто не згадували в обвинувальному висновку і вироку. А відтак – не було жодного факту призначення повторної і додаткової експертизи, хоча іноді для цього були серйозні підстави⁸⁹.

Результат вивчення понад 80 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, досудове слідство у яких здійснювалось

⁸⁹ Озерський І. В. Судово-психологічна експертиза та інші обставини застосування спеціальних психологічних знань у світлі нового КПК. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. №1. С.472–480.

слідчими Національної поліції у 2018-2019 роках, дозволяє зробити висновок щодо недостатності уваги органів досудового слідства на з'ясування можливості в неповнолітнього повністю усвідомлювати значення своїх дій та можливості керувати ними в конкретній ситуації⁹⁰.

Проте, в більшості слідчі обмежуються приєднанням до матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітніх копії свідоцтва про народження, характеристики з місця навчання та довідки про перебування на обліку в психіатра. Комплексна психолого-психіатрична експертиза призначається останніми тільки за наявності точних медичних даних, що свідчать про наявність психічних розладів у підозрюваного. Але психопатичні розлади проявляються саме в підлітковому віці, що пояснюється перехідним віком, педагогічною занедбаністю, а зовсім не проблемами психічного здоров'я підлітка й тому не обстежують неповнолітнього. Утім, серед експертів, які є носіями необхідних спеціальних знань у галузі дитячої та юнацької психіатрії та психології, виникає питання, чи є така кількість психолого-психіатричних експертиз дійсно необхідною і чи завжди призначення комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи обумовлюється реальною необхідністю встановлення юридично значущих обставин психіатричного та психологічного характеру. Свою позицію останні пояснюють тим, що в жодному рішенні про призначення експертизи їм не вдалося знайти аргументів на підтвердження необхідності спільного (сукупного) вирішення експертами питань психіатричного та психологічного характеру. Призначаючи таку експертизу, органи досудового розслідування також ніколи не наводили мотивів економії часу та процесуальних термінів.

Беззаперечно, комплексна психолого-психіатрична експертиза має важливе доказове значення в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Це зумовлено тим, що тільки професійні психологи та психіатри досконало володіють

⁹⁰ Романюк В. В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 146–156. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/937717.pdf>

спеціальними знаннями, за допомогою яких можна виявити в особи психічний розлад та його вплив на пізнавальну та емоційно-вольову сферу її психіки під час вчинення нею кримінального правопорушення й надати професійний висновок щодо зазначених питань.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть обставини, які підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх?
2. За яких умов призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза?
3. Вкажіть види судово-психологічної експертизи, які призначаються у кримінальних провадженнях, в яких підозрюваними або обвинуваченими є неповнолітні.
4. Які головні недоліки проведення комплексних психолого-психіатричних експертиз неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених впливають на їх результат?
5. Яке значення комплексної психолого-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні?

ДОДАТКИ

Додаток 1

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ (ДОПИТУ) ДИТИНИ

А. Вступна частина

Мене звати [ім'я]. Сьогодні [дата], зараз [час]. Я веду опитування [ім'я дитини] в [місце].

Переконайтеся, що камера ввімкнена та записує.

Привіт, [ім'я дитини], я радий зустріти тебе сьогодні. Як твої справи?

Мене звати _____, і моя робота – розмовляти з дітьми про те, що з ними сталося. Як ти бачиш, у нас тут відеокамера. Вона буде записувати нашу розмову, щоб я міг згадати все, що ти мені кажеш. Іноді я щось забуваю, а камера дозволяє мені слухати тебе, нічого не записуючи.

У вступній частині доречні доброзичливі жести:

Тобі зручно?

Я можу зробити що-небудь, щоб тобі було зручніше?

В. Встановлення контакту і розповідь

В.1. Тепер, [ім'я дитини], я хочу познайомитися з тобою ближче. Розкажи мені про те, що ти любиш робити.

Зачекайте відповіді дитини.

Якщо дитина відповідає, висловіть подяку і підкріплення:

Спасибі за те, що ти поділився зі мною, це допомагає мені пізнати тебе. Я радий, що знатиму тебе краще.

Згодом переходите до В.3, якщо вважаєте, що дитина вже повинна розпочати безпосередньо розповідь з цього моменту.

Якщо дитина не відповідає, дає коротку відповідь або застряє, Ви можете сказати:

Я знаю, ми з тобою вперше зустрілися, і я дійсно хочу дізнатися про тебе. Я радий, що можу поговорити з тобою сьогодні, [ім'я дитини].

Переходьте до В.2, якщо вважаєте, що потрібно приділити встановленню контакту більше уваги.

Якщо дитина проявляє невербальні ознаки уникнення або опору (наприклад, не дивиться в очі), відразу ж зверніться до цього:

[Ім'я дитини], дозволь глянути тобі в очі. [Ім'я дитини], давай, сядь ближче до мене. [Ім'я дитини], я бачу, що ти [плачеш, мовчиш] скажи мені, що з тобою, щоб я міг допомогти. [Ім'я дитини], спасибі, що ти дав мені вислухати тебе сьогодні. Будь ласка, розкажи мені, що тобі довелося пережити.

В.2. Я дійсно хочу дізнатися про тебе трохи більше, [ім'я дитини]. Я б хотів, щоб ти розповів мені про те, що тобі подобається робити [в школі, на перерві, після школи].

Зачекайте на відповіді.

Якщо дитина продовжує демонструвати уникнення або опір: Запропонуйте йому / їй поговорити на нейтральну тему, обрану до початку опитування (наприклад, особу, яка опікується дитиною, мож-на попросити розповісти про заняття, які дитині подобаються):

Я чув, що тобі подобається [заняття, хобі]. Розкажи мені про [заняттях, хобі].

Запитайте про речі, які звертають на себе увагу (наприклад, в одязі):

Я бачу, ти носиш [особливу річ, наприклад, майку певної футбольної команди]. Розкажи мені про [ці речі]. Запропонуйте дитині можливість помалювати:

[Ім'я дитини], ти хочеш намалювати щось [чим ти займаєшся, якийсь кумедний випадок]? Ось тобі олівці і папір.

В.3. Отже, [Ім'я дитини], розкажи мені більше про [заняття, які дитина вже згадувала].

Уникайте телевізійних шоу, відео або фантазій. Зачекайте на відповіді.

В.4. [Ім'я дитини], розкажи мені про щось смішне, що з тобою сталося [в школі, дитячому садку]?

В.5. Розкажи мені про [щось, що дитина згадувала]. Використовуйте різні запрошення для того, щоб запитати про різні теми; одне з таких запрошень має фокусуватися на внутрішньому світі: думках, почуттях, відчуттях або емоціях.

В.6. Ти розповів мені про щось [радісне, приємне, смішне], що з тобою траплялося. А тепер розкажи мені про щось неприємне, що з тобою сталося [в школі, дитячому садку].

Важливо! Не згадуйте місце, в якому могло відбуватися передбачуване жорстоке поводження.

В.7. Розкажи мені, будь ласка, про [щось, що дитина вже згадувала]. Використовуйте різні спонукання (запрошення) для того,

щоб отримати більш повну інформацію про різноманітні теми; одне спонукання також має фокусуватися на внутрішньому світі: думках, почуттях, відчуттях або емоціях.

Якщо дитина розкриває дуже неприємну інформацію, будь ласка, досліджуйте її коротко, роблячи при цьому підтримувальні зауваження. Можливо, Ви захочете перевірити, повідомляла дитина раніше про це:

Ти мені розповів про [неприємний інцидент]. Ти говорив про це комусь із дорослих?

Якщо дитина говорить «ні», скажіть: Ти хочеш, щоб я допоміг тобі сказати комусь?

В.8. [ім'я дитини], ти мені розповів про [приємну подію, яке вже описана] і про [неприємну подію, вже описану], поділився своїми [емоціями, думками] зі мною (якщо він / вона це зробив / ла). Спасибі, що ти дозволив мені це дізнатися. Важливо, щоб ти знав: ти можеш говорити зі мною про все: про хороше і погане.

С. Пояснення і практичне тренування основних правил

Адаптуйте ці питання до рівня розвитку дитини.

С.1. [ім'я дитини], мені цікаво знати про тебе, і я буду задавати тобі сьогодні різні питання.

Якщо я задам питання, яке ти не розумієш, лише скажи: «[ім'я опитувача] я не розумію». Добре, [ім'я дитини]?

пауза

Якщо я не зрозумію, що ти говориш, я попрошу тебе пояснити.

пауза

Якщо я задам питання, а ти не знаєш відповіді, просто скажи мені: «Я не знаю». «[Ім'я дитини], якщо я запитаю тебе [що я сьогодні їв на сніданок], що ти скажеш?

зачекайте на відповідь

Якщо дитина каже: «Я не знаю», скажіть: Правильно, ти не знаєш, [ім'я дитини], правда?

Якщо дитина пропонує здогад, скажіть: Ні, [ім'я дитини], ти не знаєш мене і [наприклад, тебе не було зі мною, коли я сьогодні вранці снідав], так що ти не знаєш. Коли ти не знаєш відповіді, будь ласка, не відгадуй, а лише скажи, що не знаєш.

Пауза

Але якщо ти знаєш, або пам'ятаєш, дуже важливо, щоб ти сказав мені, добре, [ім'я дитини]?

зачекайте на відповідь

С.2. А якщо я скажу щось неправильне, ти повинен сказати мені. Добре, [ім'я дитини]?

зачекайте на відповіді

Отже, якщо я скажу, що ти – дворічна дівчинка [якщо опитується п'ятирічний хлопчик], що б ти сказав?

Якщо дитина тільки заперечує і не поправляє Вас, скажіть: Що ти скажеш, якщо я зроблю помилку і назву тебе дворічною дівчиною [якщо опитується п'ятирічний хлопчик і т.д.]?

зачекайте на відповіді

Підтримайте дитину, якщо він / вона дає правильну відповідь: Це правильно, [ім'я дитини]. Тепер ти знаєш, що повинен сказати мені, якщо я зроблю помилку, або скажу щось неправильно.

пауза

Виправте неправильну відповідь: Ні, [ім'я дитини], тобі не [неправильний вік], тобі [реальний вік]. Тому якщо я скажу, що ти [невірна стать], що ти скажеш?

Підтримайте дитину, якщо він / вона дає правильну відповідь, виправте неправильну відповідь і практикуйтеся знову:

Отже, якщо я б сказав, що ти стоїш, що б ти сказав?

зачекайте на відповіді

Добре.

[Ім'я дитини], тепер ти розумієш, що якщо я скажу щось неправильно, тобі потрібно поправити мене і сказати мені те, що правильно.

С.3. Частина моєї роботи – розмовляти з [дітьми, підлітками] про те, що з ними сталося. Я зустрічаюся з багатьма [дітьми, підлітками], так що вони можуть правдиво розповідати про те, що з ними сталося. [Ім'я дитини], дуже важливо, щоб ти розповів мені сьогодні правду про те, що трапилося з тобою.

Д. Подальша побудова контакту і тренування епізодичної пам'яті

Перш ніж почати опитування, визначте, будь ласка, недавню коротку позитивну подію, яка має для дитини значення, в якій вона брала б активну участь. Якщо можливо, виберіть подію, яка сталася приблизно в той же час, що і описано в обвинуваченні, або передбачуване жорстоке поводження. Якщо жорстоке поводження трапилося в певний день або під час певної події, запитаєте про іншу подію.

Я радий познайомитися з тобою сьогодні, [ім'я дитини], і хотів би пізнати тебе ще краще.

D.1. Основне спонукання (запрошення)

Кілька [днів, тижнів] назад був [свято, день народження, інша подія]. Розкажи мені все, що сталося [під час події, від початку до кінця], якнайкраще.

Якщо якась подія не була визначена заздалегідь, запитаєте: Ти робив недавно щось особливе, наприклад, їздив кудись або ходив на день народження?

Якщо дитина не виділяє відповідну подію, скажіть: Отже, я хочу, щоб ти розповів мені все, що сталося [сьогодні, вчора], з часу, коли ти прокинувся.

D.2. Наступні запрошення

Будь ласка, повторіть перші дії, з яких почалося подія. Потім запитаєте:

А потім що було, [ім'я дитини]?

Використовуйте це питання, скільки потрібно на цій стадії, поки Вам не буде виданий новий повний опис події.

Спасибі, [ім'я дитини], ти розповів мені про багато (якщо він / вона дійсно зробили це). Я хочу задати тобі ще кілька запитань про те, що ти щойно сказав.

D.3. Запрошення з розподілом часу на відрізки

Спробуйте використовувати три запрошення з розподілом часу на відрізки, хоча Ви можете адаптувати кількість і тип запрошень до можливостей і реакцій дитини.

[Ім'я дитини], я б хотів, щоб ти розповів мені все про [подію].

Будь ласка, розкажи мені все, що сталося з моменту [діяльність, про яку згадала дитина] до моменту [подальша діяльність].

Якщо дитина відчуває труднощі в розумінні виділеного відрізка, скажіть:

Будь ласка, розкажи мені все, що сталося з моменту, коли [діяльність, згадана дитиною] почалася.

Спасибі, [ім'я дитини], що ти мені це розповів. Ти говорив / висловився дуже чітко, і це допомогло мені зрозуміти, що ти говориш.

D.4. Уточнювальні запрошення

Спробуйте використовувати три уточнювальні запрошення, але можете адаптувати кількість залежно від можливостей і реакцій дитини. Будь ласка, акцентуйте увагу також на думках і почуттях.

Уточнювальні запрошення можуть бути використані в одному з двох форматів:

Розкажи мені більше (докладніше) про [діяльності, об'єкт, думки, почуття]. Раніше ти говорив про [діяльності, об'єкт, думки, почуття]. Розкажи мені докладніше про це.

D.5. [Ім'я дитини], спасибі за те, що ти розповів про [назва події]. У нашій сьогоднішній розмові дуже важливо, щоб ти розповідав мені про те, що дійсно сталося з тобою.

D.6. [Ім'я дитини], як ти себе почуваєш, коли ми з тобою розмовляємо?

Якщо під час попередньої стадії дитина не співпрацює і взаємодіє неохоче, закінчіть на цьому опитування. Перейдіть до розділу І для того, щоб закінчити опитування, і призначте додаткову зустріч для того, щоб продовжити побудову контакту.

Е. Основна стадія

Е.1. Перехід до основних питань

Важливо! Якщо дитина відкрито висловлює вербальний опір, не заперечуючи жорстокого поводження в будь-якому пункті, переходите до розділу Е.1.а, «підтримка для подолання відкритих відмов», і працюйте з опором, не використовуючи додаткових перехідних спонукань.

Тепер, коли ми знаємо один одного трохи краще, я хочу поговорити з тобою, чому [ти, я] тут.

На будь-якій стадії, якщо дитина заявляє про звинувачення, переходьте до розділу Е.2.

Якщо дитина говорить про подію, що не має значення, скажіть: Я чую, що ти мені кажеш, [ім'я дитини]. Якщо хочеш, ми поговоримо про це пізніше. А зараз я хочу знати про щось ще, що з тобою могло статися.

1. Як я розумію, з тобою могло щось статися. Розкажи мені все, що сталося, з початку і до кінця.

2. Як я сказав тобі, моя робота – розмовляти з дітьми про те, що могло з ними статися. Дуже важливо, щоб ти сказав мені, чому, як ти думаєш, [твої мама, тато, бабуся] [привели тебе сюди сьогодні, я прийшов поговорити з тобою сьогодні].

3. Якщо дитина не говорить про звинувачення і виглядає унікаючою, або чинить опір, Ви можете звернутися до неї із загальним висловом підтримки, яка не стосується її спеціально і не містить згадки про жорстоке поводження:

а. [Ім'я дитини], моя робота – слухати дітей про ті події, які з ними відбулися.

б. [Ім'я дитини], я дійсно хочу знати, коли щось трапляється з дітьми. Я тут для цього.

с. [Ім'я дитини], тут діти можуть говорити про хороше і погане, що з ними відбулося.

д. Моя робота – постаратися допомогти дітям.

4. Я чув, що ти говорив з [лікарем, учителем, соціальним працівником, іншим фахівцем] в [час, місце]. Будь ласка, розкажи мені, про що ви говорили.

5. Я [бачив, чув], що [в твоїх документах є свідчення про пошкодження, синці] на [частинах твого тіла]. Розкажи мені все про [це, про те, що] ...

6. [Ім'я дитини], з тобою що-небудь трапилося в [місце, час передбачуваного випадку]?

Якщо дитина не говорить про звинувачення і виглядає унікаючою або чинить опір, Ви можете використовувати деякі з наведених фраз підтримки (а – с) або одне з таких тверджень, які звернені безпосередньо до дитини, але не містять згадки жорстокого поводження:

е. Ти мені багато розповів про себе. Я відчуваю, що знаю тебе краще, і ти можеш розповісти мені більше [про різні речі, і про хороше, і погане], що з тобою сталося.

ф. Ти багато розповів про себе, спасибі, що дозволив мені це дізнатися. Коли ми будемо сьогодні говорити, будь ласка, продовжуй розповідати і про інші події, які з тобою відбулися.

г. [Ім'я дитини], якщо є щось, що ти хочеш мені розповісти, [я хотів би знати / почути, Це важливо для мене, дізнатися, почути].

Якщо за цим не надходить обвинувальна інформація, або її заперечення, оцініть ситуацію і плануйте свої подальші кроки

Ви можете використовувати вербальні та невербальні знаки дитини, що вказують на небажання говорити, для оцінки ситуації та прийняття рішення, чи продовжувати опитування, чи ні. Розгляньте можливість завершення опитування (переходите до Е.1.б) і плануйте додаткове опитування, якщо вважаєте, що дитина чинить опір, або уникає співпраці і що ще одна сесія побудови контакту могла б бути корисною.

Продовжуйте за допомогою перехідних спонукань поступово, якщо припускаєте, що:

- жорстокого поводження не було [Може бути важливо зрозуміти, чому виникли підозри];

- дитина не розпізнає цілі опитування;

- дитина пручається Вашим зусиллям або уникає співпраці, але є серйозні побоювання за його / її благополуччя, або за розслідування;

7. [Ім'я дитини], тебе хтось турбував?

8. [Ім'я дитини], хтось робив щось, що ти не вважаєш правильним?

9. [Ім'я дитини], хтось [коротко узагальнить звинувачення, або підозри, не називаючи імені передбачуваного винуватця і не деталізуючи]?

10. [Ім'я дитини], як я розумію, [ти, хтось] [повідомив, бачив] [коротко узагальнити звинувачення, або підозри без згадки імен передбачуваного винного, або зайвої деталізації]. Я хочу з'ясувати, чи могло щось трапитися з тобою.

Е.1.а Підтримуючі фрази для того, щоб допомогти впоратися з відкритою відмовою.

Якщо дитина відкрито висловила труднощі або небажання розкривати факти, але не заперечувала жорстокого поводження, Ви можете використовувати наведені підтримуючі висловлювання (а – І) і такі фрази, спрямовані на подолання відкритої відмови:

т. [Ім'я дитини], як я зрозумів, ти [труднощі, які згадала дитина, наприклад, бентежишся]. Давай почнемо говорити, і я спробую допомогти тобі з цим.

п. Багато дітей [труднощі, які згадала дитина], і я намагаюся допомогти їм.

о. Як я зрозумів, ти [труднощі, які згадала дитина], розкажи мені докладніше про це.

р. Якщо дитина проявляє невпевненість: Я впевнений, що ти можеш добре про це поговорити.

q. Якщо дитина сказала, що він / вона турбується з приводу чогось визначеного, Ви можете підбадьорити її: Не хвилюйся, я [не скажу іншим дітям, подбаю, щоб ти не спізнився на автобус].

г. Ти можеш сам вирішити, чи розповідати, і я прийму твій вибір.

Якщо в будь-який момент дослідження, якщо виникло жорстоке поводження, ви переконаєтеся, що дитина чинить опір, або ухиляється від співпраці і що встановлення контакту буде більш сприятливим при додатковій зустрічі, закінчіть опитування і заплануйте ще одне. Переходьте до розділу G, якщо хочете завершити опитування.

Е.2. Дослідження інциденту

Упродовж основної частини важливо зберігати і посилювати встановлений контакт з дитиною, продовжувати використовувати підтримувальні висловлювання і звертатися до висловлюваних труднощів, дистресу і конфліктів.

Е.2.а Запрошення до вільного спогаду

10.а. Запрошення до першої розповіді про інцидент.

Якщо дитина згадує певний інцидент:

[Ім'я дитини], ти мені сказав, що [коротко узагальніть обвинувальні заяви, зроблені дитиною]. Розкажи мені все з початку до кінця.

Якщо дитина згадує кілька випадків:

[Ім'я дитини], ти мені сказав, що [коротке узагальнення обвинувальних заяв, зроблених дитиною].

Розкажи мені все про [останній / перший раз / в місці / в часі / особливий випадок] з початку до кінця.

Якщо дитина дає загальний опис, і Ви не можете визначити кількість інцидентів:

[Ім'я дитини], ти мені сказав, що [коротко перекажіть обвинувальні заяви, зроблені дитиною]. Це відбувалося один раз, або більше? Залежно від відповіді, будь ласка, запросіть дитину до першого розповіді (10.A).

Якщо опис досі загальний, скажіть, будь ласка:

[Ім'я дитини], ти мені сказав, що [коротко перекажіть загальний опис]. Розкажи мені все з початку до кінця.

10.b. Наступні запрошення

Повторіть, будь ласка, зроблений дитиною опис дії / події, з якого почалася подія. Потім запитайте:

А що сталося потім?

Використовуйте це питання скільки потрібно, поки не отримаєте повний опис заявленого інциденту.

10.c. Запрошення до поділу часу на відрізки

Ти багато чого мені розповів і допоміг зрозуміти, що сталося. Тепер, [ім'я дитини], я хочу запитати тебе ще про [назва інциденту].

[Ім'я дитини], згадай знову цей час [день, ніч] і розкажи мені, будь ласка, все, що сталося з моменту [діяльність, яку згадала дитина] до моменту [подальша діяльність, про яку згадала дитина]. Ви можете використовувати це питання скільки потрібно, щоб переконатися, що всі частини інциденту опрацьовані.

10.d. Уточнювальні запрошення

Такі запрошення можуть мати два формати

– Розкажи мені більше (докладніше) про [діяльності, об'єкт, почуття, думки].

– [Ім'я дитини], ти згадав [діяльність, об'єкт, почуття, думки]. Розкажи мені докладніше про це.

Використовуйте ці питання, скільки потрібно в цьому розділі.

Важливо! Запрошення до вільного спогаду повинні бути вичерпані, перш ніж переходити до спрямованим питань.

E.2.b. Спрямовані питання

Якщо деякі центральні деталі, які містяться у звинувачувальних заявах, ще відсутні або незрозумілі після вичерпного використання відкритих питань, використовуйте спрямовані питання.

11. [Ім'я дитини], ти сказав, що / згадав [діяльність, об'єкт, почуття, думки]. [Як, коли, де, хто, що, який, скільки, що ти мав на увазі]?

Важливо супроводжувати спрямовані питання відкритими запрошеннями у всіх випадках, коли це можливо: Розкажи мені більше (докладніше) про це.

Е.2.с Дослідження множинних інцидентів

Якщо у відповідь на питання 10а – 11 дитина згадує єдиний інцидент:

12. [Ім'я дитини], те, про що ти мені щойно розповів, відбувалося раз чи більше?

Якщо дитина сказала, що такі випадки бували більше одного разу, поверніться до питання 10.А і досліджуйте додаткові інциденти. Часто найкраще досліджувати останній, перший, або випадок, який найкраще запам'ятався.

Е.2.d Перерва

[Ім'я дитини], тепер я хочу переконатися, що все правильно зрозумів з того, що ти мені сказав, і подивитися, чи залишилося ще щось, про що я повинен тебе запитати. Мені потрібно кілька хвилин, щоб подумати про те, що ти мені сказав / переглянути свої записи.

Під час перерви перегляньте отриману інформацію, подивіться, чи не пропущено що-небудь, і сплануйте решту опитування. Сформулюйте письмово питання з вибором відповіді і подумайте, чи можна замінити їх відкритими, або спрямованими питаннями і запрошеннями до розповіді.

Е.2.е Питання з вибором відповіді - отримання інформації, яка не була згадана дитиною.

Ці фокусовані питання Вам слід задавати тільки тоді, коли Ви вже перепробували інші підходи і зрозуміли, що важливої з судової точки зору інформації досі немає. Дуже важливо супроводжувати питання з вибором відповідей відкритими запрошеннями («Розкажи мені все про це») у всіх випадках, коли це можливо.

У разі множинних інцидентів Ви повинні спрямовувати дитину до відповідних подій, використовуючи його слова.

13. [Ім'я дитини], коли ти мені говорив про [певний інцидент в конкретний час і в конкретному місці], ти згадав [діяльність, об'єкт, почуття, думки]. [Він, вона, вони] [деталь, яку дитина повинна підтвердити або спростувати]?

Приклад: Олю, коли ти мені розповіла про те, що була на кухні з Іваном, там з тобою були інші люди?

У всіх випадках, коли це доречно, слідує запрошення:

Розкажи мені все про це [діяльності, об'єкт, почуття, думки].
Перш ніж Ви перейдете до наступного інциденту, переконайтеся, що отримали всі деталі щодо кожного випадку.

Е. Інформація про розкриття

Ти мені сказав, чому ти сьогодні прийшов поговорити зі мною. Ти багато розказав і це дійсно допомогло мені зрозуміти, що трапилося.

Якщо дитина згадала, що розповіла комусь про інцидент (інциденти), Ви можете сказати:

Тепер я хочу зрозуміти, як інші люди дізналися про [останній інцидент].

Якщо вона не згадувала про те, що розповідала кому-небудь, спробуйте з'ясувати про можливе розкриття, сказавши: Хтось ще знає, що трапилося?

Потім досліджуйте процес розкриття, застосовуючи питання про час, обставини розкриття, особи, яким була передана інформація, можливе обговоренні події і реакції на розкриття як самої дитини, так і осіб, які дізналися про інцидент.

Використовуйте відкриті питання, коли можливо.

Г. Завершення опитування

[Ім'я дитини], що ти збираєшся робити після того, як ми закінчимо розмовляти? Поговоріть з дитиною трішки на нейтральну тему.

ТРЕНІНГ: ІНТЕРВ'Ю З НЕПОВНОЛІТНИМИ ДЛЯ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ

Мета: розвинути навички ведення інтерв'ювання, засвоїти методики збору інформації для здійснення оцінки і подальшого ведення справи з неповнолітніми;

Час: 90 хвилин.

План

1. Основні види та завдання інтерв'ю.
2. Відкриті та закриті запитання.
3. Вправа «Відкриті та закриті запитання».
4. Вправа «Трансформуємо закриті запитання у відкриті».
5. Етапи інтерв'ю.
6. Обговорення «Безоцінне, нейтральне ставлення».

Тренер повідомляє учасникам, що відомо декілька видів інтерв'ю, проте детально буде опрацьовано саме те, яке, зазвичай, потрібне працівникам органів ювенальної превенції.

1. Інтерв'ю з метою збору інформації поділяється на:

- структуроване,
- неструктуроване;
- напівструктуроване.

Структуроване інтерв'ю (або формалізоване) – це інтерв'ю, складене за визначеною програмою, яке містить чіткий перелік запитань; відхід від запропонованого переліку під час інтерв'ю не передбачається.

Неструктуроване інтерв'ю (або неформальне) – це інтерв'ю, що більше нагадує бесіду, проводиться спонтанно, дозволяє обговорити питання, які виникають під час інтерв'ю. Отже, перебіг інтерв'ю обумовлюється відповідями респондента.

Напівструктуроване інтерв'ю (або змішане) – це інтерв'ю, складене за визначеною програмою, яке містить і чіткий перелік запитань, і передбачає спонтанні запитання, які виникають під час інтерв'ю.

Найчастіше під час збору інформації використовується напівструктуроване інтерв'ю, яке, з одного боку, вміщує певні обов'язкові запитання та тематичні блоки, наприклад, біографічні дані, відомості про сім'ю підлітка тощо, а з іншого – такий вид інтерв'ю дозволяє охопити більш широкий перелік запитань, які обумовлені станом клієнта, його відповідями тощо.

2. Інтерв'ю – це правильна постановка запитань

Запитання поділяються на відкриті та закриті.

Відкриті запитання передбачають розгорнуту відповідь: це питання, на які не можна відповісти «так» чи «ні» або обмежитися короткою відповіддю.

Відкриті запитання:

- підходять для вивчення думки і почуттів підлітка;
- ефективні у визначенні потреб;
- часто починаються зі слів: «що?», «як?», наприклад «як ти почувався/лася при цьому?», «як ти вважаєш, що це означало?», «Що тоді трапилося?», «Міг/Могла б ти розповісти...?» тощо.

Отже, для отримання інформації під час інтерв'ю важливо ставити саме відкриті запитання, які передбачають розгорнуту відповідь. Кожне з таких запитань спрямоване на те, аби підліток почав говорити, як він відчувається чи що думає.

Відкриті запитання допомагають:

- почати розмову (інтерв'ювання);
- деталізувати і збагачувати бесіду;
- розвивати нові теми;
- роз'яснювати суперечливі моменти;
- підлітку – розкриватися.

Закриті запитання передбачають однозначну відповідь, зокрема «так» чи «ні».

Закриті запитання:

- не дають людині можливості виговоритися;
- зазвичай ставляться на початку розмови для отримання інформації про клієнта, щоб з'ясувати його стан.

Закриті питання використовуються для швидкого отримання великого масиву інформації за стандартною схемою (анкетування), уточнення якоїсь інформації тощо.

Особливості комунікації:

Під час інтерв'ю необхідно уникати запитань типу «чому», «для чого», «навіщо», оскільки вони передбачають осуд та часто викликають почуття провини.

Натомість, використовуйте слово «Справді?», а після нього – перефразуйте чи повторіть те, що щойно сказала неповнолітня особа. «Справді? Твоя мати була засмучена тим, що сталося?» Попри те, що ви повторюєте слова підлітка, ви надаєте йому відчуття важливості того, що він говорить, виявляєте, що ви уважно слухаєте.

Дуже цінними є запитання на кшталт «Як ти можеш скористатися цим?» або «Що ж це змінить?» або «Що змінить ця ситуація?»

3. Вправа «Відкриті та закриті запитання»

Тренер звертається до учасників:

«Зараз ми детальніше розглянемо сутність та функції відкритих і закритих запитань, аби напрацювати навички щодо їх формулювання».

Тренер об'єднує учасників у пари, в яких вони мають вирішити, хто з них буде під № 1, хто – № 2.

Номер 1 у парі – це особа, яка проводить інтерв'ю і може ставити лише закриті запитання про сім'ю іншої особи, інтерв'ю з якою проводиться. Відповідно, № 2 надає обмежену інформацію й однослівні відповіді про свою сім'ю, коротко відповідаючи на запитання.

Через 5–7 хв учасники міняються ролями інтерв'юера та респондента (клієнта). Тепер учасник пари: № 1 – це особа, яка проводить інтерв'ю і може ставити відкриті запитання про сім'ю іншої особи, інтерв'ю з якою проводиться. Номер 2 надає інформацію про свою сім'ю за власним розсудом, відповідаючи на запитання.

Через 5–7 хв 2–3 пари, які бажають поділитися отриманим досвідом, презентують, як у їхній парі відбувалось обговорення.

Організаційний момент

Після завершення обговоріть труднощі щодо виявлення важливої інформації через закриті запитання, наголосіть, які висновки можна зробити про роль відкритих та закритих запитань під час інтерв'ю.

Для того, щоб повправлятися у формулюванні відкритих запитань, зараз усі учасники отримають по аркушу із переліком закритих запитань, які необхідно буде трансформувати у відкриті запитання.

Бланк

Завдання для індивідуальної роботи учасника

	Закрите питання	Відкрите питання
	<i>Приклад:</i> Тебе щось турбує?	<i>Приклад:</i> Розкажи, будь ласка, що тебе турбує? Що тебе турбує найбільше?
1.	Ти вживаєш наркотики зараз?	
2.	У тебе є друзі?	
3.	Ти ходиш у Центр відвідування?	
4.	Ти б хотів змінити своє життя на краще?	
5.	У тебе є улюблена справа?	
6.	Ти розумієш, що вчинив погано?	
7.	Тобі сумно?	
8.	Тебе хвилює твоє майбутнє?	
9.	Ти зрозумів, що треба робити?	

Тренер просить учасників упродовж 5–7 хв. заповнити бланк, трансформувавши закриті запитання у відкриті, після чого відбувається перевірка: учасники за бажанням зачитують закриті запитання та свої варіанти відповідей. Можна орієнтуватися на зразок відповідей.

Приклади можливих відповідей

	Закрите питання	Відкрите питання
1.	Ти вживаєш наркотики зараз?	Розкажи, які наркотики ти вживав нещодавно?
2.	У тебе є друзі?	Розкажи, будь ласка, про своїх друзів.
3.	Ти ходиш на тусовки?	Чим ти займаєшся на тусовках?
4.	Ти б хотів змінити своє життя на краще?	Скажи, яких змін ти хотів би у своєму житті?
5.	У тебе є улюблена справа?	Чим ти любиш займатися у вільний час?
6.	Ти розумієш, що вчинив погано?	Як ти думаєш, які наслідки може мати твій вчинок?
7.	Тобі сумно?	Що стало причиною твого сумного настрою?
8.	Тебе хвилює твоє майбутнє?	Яким ти бачиш своє майбутнє? Опиши, яким ти бачиш себе у майбутньому?
9.	Ти зрозумів, що треба робити?	Що ти будеш зараз робити?

5. Етапи інтерв'ю з метою збору інформації

Для проведення успішного й ефективного інтерв'ю, нам потрібно розуміти структуру інтерв'ю та його особливості.

Інтерв'ю з метою збору інформації має 5 основних фаз (етапів).

1. Попередня фаза.
2. Вступна фаза.
3. Фаза вільної розповіді.
4. Фаза детальних запитань.
5. Завершальна фаза.

Попередня фаза охоплює дії, які передують контакту з дитиною. Вона полягає у зборі інформації щодо дитини, а також її найближчого оточення і сім'ї. Рівень розвитку та стан дитини перед початком інтерв'ювання може допомогти визначити психолог. Варто також перевірити, чи кімната відповідно підготовлена. Перш ніж розпочати спілкування з дитиною, визначте, яку інформацію ви хочете від неї отримати, які питання можуть бути вирішені за її участі.

Вступна фаза. Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, пояснення їй мети зустрічі та ролі особи, яка проводить інтерв'ювання, а також встановлюється контакт з нею.

Важливо у зрозумілій і доступній формі представитись, сказати, ким ви працюєте та в чому полягає ваша робота. Можна також запитати дитину, чи знає вона, ким є особа, яка проводить інтерв'ю, і яка мета розмови. Це дозволить зорієнтувати неповнолітнього щодо ситуації та дізнатись, чи налаштований він на співпрацю. Розмову з дитиною – незалежно від її віку – слід починати з нейтральних тем, пам'ятаючи при цьому, що вступна фаза не може тривати занадто довго. Розмова на нейтральні теми слугує не лише встановленню контакту з дитиною. Її метою є також попереднє з'ясування можливостей підлітка у сфері вербалізації сприйнятих вражень, зниження його емоційного напруження, пов'язаного із ситуацією опитування.

Під час вступної фази необхідно встановити, чи дитина в змозі відрізнити правду від обману, та ознайомити її з обов'язком говорити правду. Варто зазначити, що її розповідь є дуже важливою і що від її змісту багато що залежить. Безпосередньо перед інтерв'ю слід чітко сказати дитині, що вона може не знати відповідей на всі запитання. У неї є також право не зрозуміти запитання або мати труднощі з вербалізацією думок і не бути впевненою у своїх відповідях. Варто також домовитися з дитиною на початку, щоб вона повідомляла про втому, спрагу або інші потреби, бажання зробити перерву в інтерв'ю. Дозвольте дитині освоїтись з ситуацією. Постарайтесь за допомогою вступної фази інтерв'ю зробити так, щоб воно стало вашим спільним завданням, яке необхідно виконати».

3. Фаза вільної розповіді. Важливо ініціювати вільну розповідь так, щоб спрямувати її у потрібному Вам напрямі. Дитину, яка розповідає у формі вільного викладу подій, не слід перебивати, навіть якщо вона ухиляється від суті справи. Не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх корегувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати перебігові думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів. Під час викладу подій важливо спостерігати за невербальними реакціями дитини – звертати увагу на те, що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільнено, напруженням, тривогою.

Звертайте увагу й на специфічні слова, які використовуються дитиною, а також ключові вирази, що стосуються справи; це дозволить вживати їх або уточнювати їхнє значення у подальшому спілкуванні з дитиною.

4. Фаза детальних запитань. Метою особи, яка проводить інтерв'ю дитини, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування.

Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно та не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Намагайтесь ставити якомога більше відкритих запитань. Це дозволить отримати більш достовірні відповіді. До закритих запитань вдавайтесь тоді, коли відкриті запитання виявляються неефективними, а до відкритих запитань спробуйте повернутися згодом. Дуже важливо пам'ятати, що формулюючи запитання, ніколи не посилайтесь на інформацію, отриману з інших джерел.

**Дотримуйтесь рекомендацій
щодо способу формулювання запитань дітям
під час проведення інтерв'ю:**

Бажана поведінка	Небажана поведінка
– якнайчастіше звертайтеся до дитини на ім'я; – говоріть повільно, чітко, спокійним голосом; – стежте за тим, чи дитина Вас розуміє; – починайте з легких запитань, поступово підвищуючи їхню складність; – звертайте увагу на те, щоб одне запитання містило одну тему; – переконайте дитину, що вона є партнером у розмові; скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим; – дайте дитині час обдумати відповідь; – використовуйте власні назви та уникайте займенників; – використовуйте просту термінологію, що буде зрозуміла дитині відповідного віку і розвитку; – з'ясуйте з дитиною значення використаних нею виразів; – перед тим, як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтесь, що ці знання є достатніми для того, щоб дитина надала Вам відповідь;	– не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані; – не перестрибуйте з теми на тему; – не ставте одночасно більше одного запитання; – уникайте надмірної жестикуляції та інтенсивної міміки; – не вживайте заперечень; – не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують; – не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати; – уникайте незрозумілих багатозначних виразів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»); – уникайте абстрактних, загальних термінів та назв на користь більш конкретних виразів (наприклад, замість «тварина» або «зброя» скажіть «собака» або «пістолет»); – уникайте виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»);

– якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше; – часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестами (хитанням головою) або інтонацією; – обов'язково запитайте дитину наприкінці спілкування, чи хоче вона щось додати.	– уникайте прямого, пильного погляду на дитину упродовж усього інтерв'ю (зосереджувати погляд на дитині потрібно не більше ніж 30 % від часу спілкування); – не привносьте своїх проблем/тем у розмову, розповідей про власне минуле.
--	--

5. Завершальна фаза. Під час завершальної фази у дітей, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває і так, що дитина є нервовою та неспокійною. Слід дати час їй заспокоїтись. Рекомендовано запитати у підлітка, як він себе почуває, чи є у нього якісь питання. Якщо передбачається участь неповнолітнього у наступних процесуальних діях, слід попередити його про це. Обов'язково повідомте дитині, кому ви маєте надати інформацію, про яку дитина вам розповіла, але наголосіть, що ця інформація є конфіденційною. Якщо ви плануєте провести з дитиною додаткові зустрічі, повідомте, коли та з якою метою ця зустріч відбудеться. Наприкінці слід поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на вихідні. Це сприятиме зниженню напруги».

6. Обговорення «Безоцінне, нейтральне ставлення»

Тренер пропонує обговорити одну історію з життя дівчинки-підлітка, яку звати Жанна (варто обирати таке ім'я, представниць якого не буде в групі) для того, аби продемонструвати, яку роль виконують стереотипи та як вони впливають на наше мислення й уявлення про людей чи ситуації.

Частина історії 1

Дівчина живе в невеликому містечку і працює на трасі, надаючи послуги комерційного сексу. Вона – ВІЛ-інфікована, про свій статус знає вже близько 3 років. Попри те, продовжує працювати. Жанна перебуває на обліку у службі пробачії.

Запитання для обговорення:

- Що ви думаєте про цю історію?
- Які почуття стосовно цієї дівчини у вас виникають, що думаєте про неї?

Після 4–5 хвилин обговорення першої частини історії учасники тренінгу переходять до наступного етапу.

Частина історії 2

Жанна – сирота, їй щойно виповнилося 18 років. Вона дізналася про свій ВІЛ-статус під час вагітності, яка настала внаслідок згвалтування сусідом, який неодноразово перебував у місцях позбавлення волі та був наркозалежним. Саме він інфікував дівчину, оскільки це був її перший статевий контакт. Жанні було тоді 15 років.

Запитання для обговорення:

- Що тепер ви думаєте про цю історію?
- Які почуття виникли до цієї жінки, що ви тепер думаєте про неї?

Після 4–5 хвилин обговорення другої частини історії учасники тренінгу переходять до наступного етапу.

Частина історії 3

Жанна сама виховує маленького сина, якому два роки. Вона дуже любить проводити з ним час, грати і збирати пазли. Син Жанни також ВІЛ-інфікований. Він отримує антивірусну терапію та відчувається нормально, але йому потрібно добре харчуватися та іноді отримувати додаткове лікування. Оскільки в селищі складно з роботою, Жанна зважилася саме на такий заробіток.

Запитання для обговорення:

- Що тепер ви думаєте про цю історію?
- Чи якось змінилась ваша думка про дівчину?

Група у формі дискусії обговорює вибір дівчини, кожен учасник ділиться своїми думками та переходять до наступної історії.

Частина історії 4

Жанна завжди пропонує клієнтам користуватися презервативами. Дуже хоче знайти спосіб заробляти по-іншому. Має хист до шиття. Через місяць віддає сина до дитячого садочка і вже записалася на курси шиття.

Четверта частина завершує історію й обговорення має охопити також висновки. Важливо звертати увагу учасників групи на те, як змінювалося їхнє ставлення до ВІЛ-позитивної жінки під час того, коли вони дізнавалися більше інформації про неї. Тренер робить акцент на тому, що коли ми пізнаємо людину краще, вона припиняє бути для нас цифрою у статистиці або просто «неолюдним поняттям» (у представленому випадку «ВІЛ-інфікованою жінкою, залученою в сексбізнес»), а стає людиною, що потребує допомоги.

Запитання для обговорення:

- Чи просто формувати у себе безоцінне ставлення до підлітків?
- Для чого це потрібно?

Список використаних джерел

Нормативно-правові акти:

- Конституція України : прийнята 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141
- Про права дитини: Конвенція ООН від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021/conv#Text
- Справа «Ічин та інші проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 21.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_661#Text
- Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст.1122
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
- Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 06.12.2017 року № 4952. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
- Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
- Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
- Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>
- Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

- Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
- Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06
- Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>
- Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>
- Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ МВС України від 09.11.2016 №1179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>
- Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : наказ МВС України від 03.07.2017 № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17>
- Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей : наказ МВС України від 15 січня 2013 р. за № 121/22653 (*втратив чинність на підставі наказу МВС України від 19 грудня 2017 р. № 1044*). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE22653.html
- Типове положення про сектор ювенальної пробації : наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 № 2649/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1031-17#Text>

Наукові публікації:

- Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2006. 19 с.
- Безпалько О. В., Гурковська Л. П., Журавель Т. В. та ін. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посібник / за ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петровича. Київ : КАЛИТА, 2010. 376 с.

- Веселов М. Ю. Адміністративно-правове забезпечення «ювенальної» спеціалізації учасників кримінального провадження. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. Вип. 4 (88). 2019. С. 81–92.
- Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 112 с.
- Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка людини: сторінки історії правових досліджень. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 212–220.
- Даниленко А. В. Окремі аспекти призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх відповідно до нового КПК України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 68–71.
- Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
- Зеленський Є. С. Адміністративно-правовий статус ювенального поліцейського: питання сьогодення. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2019. С. 75–77.
- Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 13.00.05. Київ, 2011. 22 с.
- Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 468 с.
- Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.09. Київ, 2017. 243 с.
- Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.
- Коломoeць Н.В. Приймальники-розподільники для дітей: основні виклики сьогодення. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 41–46.
- Курс кримінології: Загальна частина / за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер. 2001. 352 с.
- Кушнар'ов С. В. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. № 2. 2011. С. 85–90.
- Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник,

- О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytuny.pdf
- Озерський І. В. Судово-психологічна експертиза та інші обставини застосування спеціальних психологічних знань у світлі нового КПК. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 472–480.
 - Ольшанецький І. В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. 2020. № 37. С. 45–55 с.
 - Пам'ятка працівника Національної поліції України: Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських / уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 52 с.
 - Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академвидав, 2006. 456 с.
 - Порядок взаємодії інспектора підрозділу ювенальної превенції з неповнолітніми, які стали жертвами насильства : метод. реком. / Костюк В. Л., Литвин В. В., Мозоль В. В., Галустян О. А. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 40 с.
 - Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції : навч.-метод. посіб. Ч. 1: Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Я. Ю. Кондратьєв та ін. Київ : НАВС, 2003. 123 с.
 - Романюк В. В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 146–156. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/937717.pdf>
 - Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
 - Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ : монографія / Н. Гавриш, О. Рейпольська та ін.; за заг. ред. О. Рейпольської. Київ : Кропивницький: Імекс-ЛТД. 2018. 280 с.
 - Столітній А. В. Експертизи у кримінальному провадженні : навчально-практичний посібник. Норма права, 2020. 308 с.

- Токарева Н. М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору : монографія. Кривий Ріг, 2015. 446 с.
- Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2017. 548 с.
- Федоренко О. І. Методи та прийоми профілактично-виховної роботи працівників органів внутрішніх справ з підлітками. Питання педагогіки. *Вісник Національного університету оборони України*. № 2 (27). 2012. С. 99–104.
- Ходанович О. В. Проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, що проводиться за участі фахівців в галузі клінічної психології. *Вісник академії адвокатури*. 2017. Том 14. С. 255–261.
- Herasymenko O. A. and Savkina T. V. (2017), «Forensic and psychological examination in regard to minors within criminal cases» [*«Судово-психологічна експертиза стосовно неповнолітніх за кримінальниму справаму»*], *Pravo i Bezpeka*, No. 4, pp. 76–82.

Електронні ресурси:

- Висновки і рекомендації. URL: [www.irf.ua > ukr > programs > rol > recom_2013-09-03](http://www.irf.ua/ukr/programs/rol/recom_2013-09-03)
- В ФРГ жертвами сексуального насильства ежедневно становятся 40 детей. URL: <https://www.dw.com/ru/>
- Давидова О. В. Психологічні особливості спілкування поліцейських ювенальної превенції з дітьми різного віку. URL: [file:///8F/07.02.2019%20\(1\)%20\(1\).pdf](file:///8F/07.02.2019%20(1)%20(1).pdf). 207-210 С.209
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 роки. URL: <http://www.gp.gov.ua>.
- Єдиний реєстр судових рішень. Режим доступу. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/>
- Зелена кімната для дітей. Сайт «Громадський простір». URL: <https://www.prostir.ua/?news=zelena-kimnata-dlya-ditej>
- Лісовець О. В. Врахування особливостей вікової кризи у формування психологічної готовності дитини до школи URL: file:///C:/Users/Natalia/Downloads/Nzspp_2015_4_30.pdf
- Розкажи мені, що сталося, або зізнайся. Дослідження про процесуальне інтерв'ю. Аналіз міжнародного досвіду. Опис узагальненої

моделі. Аналіз національної системи підготовки та практики. Київ : Процесуальне інтерв'ю в Україні. 2020. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/07/investigationresearch_web.pdf

- Центри ювенальної пробації. URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=146
- Чи стають діти в Німеччині частіше жертвами насильства через карантин. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%87%D0%B8-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD/a-53423866>
- Що таке узагальнена модель процесуального інтерв'ю? URL: <https://ecpl.com.ua/news/18418/>

Авторський колектив:

КОГУТ Ярослав Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент *(передмова, розділ 1);*

ПРЯХІНА Наталія Олексіївна,
кандидат психологічних наук, доцент *(розділ 2);*

ЖИДЕЦЬКИЙ Юрій Цезарович,
кандидат педагогічних наук, доцент,
старший науковий співробітник *(розділ 3, додаток 2);*

КІРЖЕЦЬКИЙ Юрій Ігорович,
кандидат економічних наук, доцент *(розділ 4, додаток 1);*

ХОМИН Оксана Йосипівна,
кандидат економічних наук, доцент *(розділ 5);*

СІЧКОВСЬКА Інна Віталіївна,
кандидат юридичних наук *(розділ 6)*

Формування ювенальної компетентності поліцейських

Навчально-методичний посібник

За заг. ред. Я. Когута

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*

Макетування *Галина Шушняк*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 7.12.2020 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 10,23.

Тираж 100 прим. Зам № 96-20.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.